

Obitelj i škola

OBITELJ I ŠKOLA	157
OBITELJ, BRAK I SRODSTVO	158
Što je obitelj	159
Funkcije obitelji	160
Konfliktna perspektiva na obitelj	161
Brak u usporednoj perspektivi	161
Incest, egzogamija i endogamija	162
Razvoj moderne obitelji na Zapadu	164
Teorije o razvoju moderne obitelji	164
Povijesne promjene	165
Romantična ljubav i razvoj intimnosti	166
Suvremena obitelj: promjene i problemi	167
Obiteljske vrijednosti i njihova kritika	168
Alternativni stilovi života	169
Promjene u suvremenoj obitelji	170
OBRAZOVANJE I ŠKOLSTVO	173
Povijesni razvoj obrazovanja	175
Tri tipa obrazovanja tijekom povijesti	175
Elitno i demokratsko obrazovanje	176
Sociološke teorije o obrazovanju	178
Funkcionalistička perspektiva na obrazovanje	178
Konfliktnе teorije o obrazovanju	179
Interakcionističke teorije o obrazovanju	181
Obrazovanje i društvena nejednakost	182
Sažetak	186

Obično se kaže da je obitelj najstarija društvena institucija i osnovna čelija društva. Latinska poslovica kaže: "Ne učimo za školu, nego za život." ("Non scholae sed vitae discimus."). Škola je također društvena institucija. Kao što smo vidjeli u 1. poglavljiju, institucije su važne komponente društvene strukture. Riječ "institucija" odnosi se na društvene aktivnosti koje se redovito i stalno ponavljaju, koje se održavaju i reguliraju pomoći društvenih normi.

Život u društvu temelji se na kontinuitetu i predvidivosti. Da bi se to ostvarilo, nužno je uspostaviti stalne i opće prihvaćene načine rješavanja problema kao što su, na primjer, podizanje djece, zarađivanje za život, nalaženje utjehe ili obrazovanje. Nije potrebno da svaka nova generacija nanovo izmišlja vlastite načine i postupke rješavanja tih problema, kada su prethodne generacije već razvile institucije pomoći kojih se to čini. Naravno, svaka nova generacija pomalo mijenja naslijedene institucionalne odnose, napuštajući stare i dodajući nove oblike. Ali, općenito govoreći, institucije uglavnom znače nešto stalno i trajno. Institucije su – kako napominju dvojica američkih sociologa – spona između prošlosti i sadašnjosti te između sadašnjosti i budućnosti, spona koja povezuje ljudi s njihovim precima, njihovim bogovima i njihovim potomcima.

Obitelj i škola institucije su kojima ćemo se pozabaviti u ovom poglavljju. U sljedećim poglavljima razmotrit ćemo neke druge društvene institucije – religijske, političke i ekonomiske. Svaka od njih ima određene društvene funkcije, odnosno zadovoljava neke potrebe i rješava neke probleme. Obitelj kao institucija osigurava reprodukciju, skrb, zaštitu, odgoj i emocionalnu podršku svojim članovima. Škola, odnosno obrazovne institucije, prenose znanja, vjerovanja i općenito kulturu na sljedeće generacije. Ono što ih povezuje jest njihova velika uloga u procesu socijalizacije (usporedi 4. poglavlje).

Obitelj, brak i srodstvo

Netom prije početka svojeg vjenčanja Sumitra Jogi plače. Jesu li to mlađenckine suze radosnice? Ne baš. "Mlađenka" je stara jedanaest mjeseci i meškolji se u naručju svoje majke. Mladoženja? Šestogodišnji dječak.

U zabaćenom indijskom selu dvije su se obitelji okupile u ponoć kako bi upriličile ritual vjenčanja. Početak je svibnja i to je, prema hinduističkoj tradiciji, osobito dobar termin za vjenčanje. Sumitrin se otac smiješi, a majka je nježno njiše jer je zaspala. Mladoženja, za tu prigodu posebno odjeven i s crveno-zlatnim turbanom na glavi, nježno poseže za bebinom rukom. Po svršetku obreda, dječak vodi bebu i njezinu majku oko svadbene vatre tri i pol kruga, dok svatovi sjaje od veselja gledajući prve zajedničke korake muža i žene.

U Indiji su dječja vjenčanja zakonom zabranjena, ali se u seoskim područjima i dalje održavaju, tako da su do četrnaeste godine sve djevojčice udane. Sumitra Jogi ostat će neko vrijeme sa svojim roditeljima. Ali za osam ili deset godina održat će se novi obred i ona će otići živjeti kod muževe obitelji.

Ako zbiljski bračni život počinje toliko kasnije, zašto roditelji tjeraju djecu da se tako rano vjenčaju? Djevojčini roditelji imaju jasnu računicu: što je mlađenka mlađa, manji je i miraz što ga treba dati mladoženjinoj obitelji. Također, kad se djevojčice tako rano udaju, nema sumnje u njihovo djevičanstvo, što im podiže cijenu na bračnom tržištu. Sve u svemu, takvi dogovorenici brakovi znače savez između dviju obitelji. Nitko i ne razmišlja o ljubavi niti o tome da su djeca premala da bi shvatala o čemu je riječ.

Ovaj je primjer samo jedan od bezbrojnih varijacija bračnog i obiteljskoga života u svijetu. Obitelj je nastarja i najvažnija među društvenim institucijama i u svim vrstama društva ona čini osnovnu društvenu jedinicu. Usprkos mnogima koji navode brojne podatke o porastu stope razvoda brakova, sve većem broju djece rodene izvan braka, promijenjenoj ulozi žene u suvremenoj

obitelji te alternativnim stilovima života, obitelj i dalje ostaje središnja društvena institucija. Sva se upozorenja o propasti obitelji odnose ponajprije na, možemo to reći, etnocentričko shvaćanje obitelji znakovito za srednju klasu zapadnih društava. Da bismo dobili pravu sliku o instituciji obitelji, trebamo pogledati kulturnu i povijesnu raznolikost što vlada u uređenju obiteljskih odnosa.

U ovom dijelu poglavlja razmotrit ćemo sljedeća pitanja:

Što obitelj čini jedinstvenom društvenom institucijom? Kakve razlike u ustrojstvu obitelji i oblicima braka nalazimo u različitim kulturama?

Kako različite sociološke teorije tumače obitelj? Kakav je povijesni razvoj obitelji na zapadu?

Je li tradicionalna obitelj u krizi? Hoće li je zamijeniti alternativni stilovi života?

Kako spriječiti nasilje u obitelji? Kako demokratizirati odnose u obitelji?

Što je obitelj

Obitelj je relativno trajna grupa povezana srodstvom, brakom ili usvajanjem, čiji članovi žive zajedno, ekonomski suraduju i skrbe za potomstvo. Takva štura definicija obitelji zahtijeva neka objašnjenja. U hrvatskom jeziku, osim riječi obitelj, postoji i riječ porodica. Razliku u značenju možemo uspostaviti po tome što riječ "obitelj" dolazi od "obitavati", tj. živjeti zajedno, dok se riječ "porodica" odnosi na srodstvo. U stvarnom životu različite su kombinacije i preklapanja tih dvaju značenja. Teškoču pri definiranju obitelji predstavlja i nevjerojatna raznolikost u uređivanju obiteljskih, srodničkih i bračnih odnosa u različitim kulturama. Pogledajmo neke od tih razlika.

» **Sastav obitelji.** Društveni odnosi između muškaraca i žena mogu biti uređeni s obzirom na bračni ili na srodnički odnos. U nuklearnoj obitelji osnova za

uređenje odnosa su supružnici i njihovi potomci, dok je krvno srodstvo manje važno. U proširenoj obitelji prvenstvo se daje upravo krvnom srodstvu. **Nuklearna obitelj** značajka je modernih društava, a proširena obitelj prisutnija je u tradicionalnim društvima. Većina pripadnika modernih društava rada se i živi u dva tipa nuklearne obitelji: **obitelj orientacije** tip je obitelji koju čine naši majka, otac, braća i sestre. **Obitelj prokreacije** činimo mi (kao majka ili otac) i naša djeca.

Dugo se u sociologiji smatralo da nuklearna obitelj i industrijalizacija idu zajedno. No, to nije nužno. Usporedimo li nazive što se rabe u označavanju rodbinskih odnosa u Zapadnoj Europi i kod nas, možemo vidjeti kako se, usprkos tome što Hrvatska pripada industrijaliziranim zemljama, kod nas još uvijek rabe nazivi karakteristični za proširenu obitelj: ujak (ujna), stric (strina), tetka (tetak), jetrva, zaova, punica (punac), svekrva (svekar) – ti i mnogi drugi nazivi govore nam da porodica (kao srodstvo) i dalje ima veliku ulogu u našim životima, iako većina stanovnika Hrvatske živi

■ *Obitelj kao institucija postoji u svim društвима.*

u nuklearnim obiteljima. Naše rodoslovno nazivlje razlikuje srodstvo po majčinoj i očevoj liniji (sestrična i sestrič, bratučeda i bratič), različito naziva muževe i ženine srodnike i tako dalje. Činjenica jest da je precizno određivanje srodnika prisutnije u ruralnim krajevima Hrvatske, dok se u urbanim krajevima često rabe (ovisno o kulturnom utjecaju) općenitije oznake, na primjer šogor (u sjevernim dijelovima) ili kunjado (u južnim dijelovima Hrvatske).

» **Naslijedivanje.** Tri su načina na koje društva omogućuju naslijedivanje: **patrilinearno** naslijedivanje znači priznavanje porijekla i naslijedivanje po očevoj liniji, dok **matriilinearno** naslijedivanje označava to isto po majčinoj liniji. Valja napomenuti da se to ne odnosi samo na naslijedivanje imovine, nego i statusa: Židovi, primjerice, priznaju pripadnost židovstvu matriilinearno – Židov je onaj kojemu je majka Židovka. U većini modernih društava i porijeklo i naslijede određuju se **bilinearno** – majčina i očeva linija jednako su važne.

» **Obitavanje.** Društva se razlikuju glede očekivanja o tome gdje će novovjenčani par obitavati: **patrilokalne** obitelji žive u domaćinstvu ili zajednici obitelji mladoženje. **Matrilokalne** obitelji žive kod nevjestine obitelji. Kod Hopi Indijanaca, primjerice, mladoženja mora jesti i spavati u nevjestinoj kući. U modernim društвима većina je obitelji **neolokalna** – obitelj obitava neovisno o roditeljima i rodacima. To, međutim, ne znači potpunu odvojenost: unatoč fizički odvojenom obitavanju, veze i dalje postoje – čuvanje djece ("bakservis"), zajedničke proslave i slično govore o očuvanju "šire" obitelji.

» **Odnosi moći.** Odnosi moći u obitelji ne ovise samo o osobinama ličnosti članova obitelji, nego su također uredeni običajima i (ponekad) zakonima. **Patrijarhalnost** znači da najvažnije odluke donosi najstariji muškarac u obitelji. Primjere za to nalazimo u povijesti: Židovi, Grci, Rimljani. U novijoj je povijesti u Kini i Japanu zabilježen takav odnos između žena i muškaraca. Naš izraz "glava obitelji" izražava taj odnos: to je uvijek muškarac ili dječak, ako iz nekog razloga nema odraslih muških članova obitelji. Pojam patrijarhalnosti danas se ponekad rabi za označavanje općenitoga položaja žena u društvu. Žene, naime, i u modernim društвима često imaju podređen položaj, u manjoj mjeri sudjeluju u donošenju odluka, manje su plaćene za istovrsne poslove. **Matrijarharne obitelji** trebale bi značiti poredak u kojem žene donose najvažnije odluke. Ne postoje povijesni dokazi da je matrijarhat doista prevladavao u nekom društvu. U suvremenim društвима, pak, neke obitelji možemo

označiti matrijarhalnima – smrt supruga ili razvod kojim se djeca dodjeljuju majci znače da žena odlučuje o najbitnijim pitanjima života obitelji. **Egalitarna obitelj** znači jednak raspodjelu moći između supružnika. Sve veći stupanj obrazovanja žena, stopa zaposlenosti žena i općenito demokratsko ozračje u društvu, gdje svaka osoba ima svoja prava, pridonose shvaćanju ravнопopravnih i partnerskih odnosa u obitelji, tako da je to najčešći oblik odnosa unutar modernih obitelji.

Funkcije obitelji

Fukcionalistička perspektiva (usporedi 2. poglavje) naglašava doprinos institucije obitelji održanju društva kao cjeline. Obitelj u svim društвима ima mnogobrojne funkcije, među kojima možemo istaknuti sljedeće.

» **Regulacija spolnoga ponašanja.** Svako društvo nastoji urediti spolno ponašanje svojih članova, tako da nigdje ne postoji potpuna sloboda i proizvoljnost u tom pogledu. Bračni i obiteljski sustav nekoga društva služi upravo uređivanju spolnoga ponašanja njegovih članova.

» **Reproducija.** Da bi se održalo, društvo mora obnavljati svoje članove iz naraštaja u naraštaj. Obitelj je stabilno, trajno i institucionalizirano sredstvo kojim se osigurava smjena generacija.

» **Socijalizacija.** Rađanje novih članova društva sociolog T. Parsons nazao je "barbarskom invazijom". Novorođeni članovi društva mogu postati vrlo različiti odrasli članovi, tako da je socijalizacijska funkcija obitelji izuzetno važna za društvo u cijelini. Mada u modernim društвима postoje i drugi čimbenici socijalizacije (usporedi poglavje o socijalizaciji), obitelj u tom

procesu ostaje najbitnija: budući da je riječ o njihovom djitetu, roditelji posvećuju posebnu pažnju njegovu ponašanju prenoсеći mu jezik, vrijednosti, norme i vjerovanja vlastite kulture. Na taj način obitelj služi kao posrednik između pojedinca i šire zajednice.

» **Skrb, zaštita i emocionalna potpora.** Ljudsko potomstvo, za razliku od većine životinja, vrlo dugo ostaje u zadovoljavanju osnovnih potreba za hranom, odjećom i skloništem ovisno o roditeljima. U svim društвima obitelj je najvažnije mjesto gdje se ta skrb ostvaruje. Osim toga, kao društvena bića, ljudi imaju emocionalne potrebe koje mogu zadovoljiti samo u interakciji s drugim ljudima. Obitelj je mjesto za intimne, odnose licem u lice s drugima. Zdravi obiteljski odnosi pružaju druženje, ljubav, sigurnost i općenit osjećaj dobrobiti.

» **Pridavanje društvenoga položaja.** Obitelj smješta svoje nove članove u određenu mrežu društvenih odnosa pripisujući svakom članu određen status. Tako se dijete uči odnosima unutar obitelji (s roditeljima, braćom i rodbinom), a također postaje svjesno pripadnosti široj društvenoj grupi – etničkoj, religijskoj, rasnoj, nacionalnoj.

Funkcionalistička perspektiva usmjerava našu pozornost na neke nužne pretpostavke skupnoga života i na strukturalne odgovore na te zahtjeve. Iako se u modernim društвima mnoge od ovih funkcija obavljaju u za to specijaliziranim institucijama (primjerice, briga o maloj djeci ili obrazovanje), obitelj i dalje ostaje najvažnija institucija za zadovoljavanje funkcija reprodukcije, socijalizacije i ostalih spomenutih. Doduše, neki sociolozi smatraju obitelj sustavom niske funkcionalnosti, jer je u modernom društву izgubila svoju produktivnu funkciju (koju je imala u tradicionalnim društвima) i postala samo potrošačka jedinica društva.

Konfliktna perspektiva na obitelj

Priznajući navedene funkcije obitelji za društvo u cjelini, konfliktni teoretičari smatraju da je obitelj, međutim, i mjesto gdje se očituje dominacija muškaraca nad ženama. Friedrich Engels, suradnik K. Marxa, drži da je brak pozornica klasne borbe u kojoj se dobrotit jedne grupe ostvaruje na račun potlačenosti i bijede druge. Prema američkom sociologu Randallu Collinsu, tijekom čitave su povijesti muškarci bili "seksualni

agresori", a žene "seksualne nagrade za muškarce". U mnogim društвima, prema njegovom mišljenju, na žene se gledalo kao na seksualno vlasniшво – kao ratni pljen, kao osnovicu ekonomskih pregovora njihovih očeva ili kao vlasniшво njihovih muževa. To je vlasniшvo identično vlasniшtu nad zemljom ili zgradama, prema tome – brak zapravo predstavlja ugovor o seksualnom vlasniшtu. U zapadnoj tradiciji to je vidljivo u nekoliko primjera: brak nije "valjan" dok nije seksualno ostvaren ("konzumiran"), silovanje u braku dugo se nije smatralo kriminalnim činom, a osnovni razlog za razvod braka bila je seksualna nevjera. Collins, međutim, smatra da su se stvari u zadnje vrijeme promijenile i poboljšale položaj žena u društву. Budući da je kontrola očeva nad kćerima danas mnogo manja nego nekada, žene mogu na bračnom tržištu ponuditi svoju seksualnost u zamjenu za bogatstvo i ugled budućih muževa. Seksualnost tako postaje predmetom trgovanja, s nekoliko važnih kulturnih posljedica: žena mora biti istodobno seksualno poželjna, ali i teško dostupna, ženstvenost i djevičanstvo postaju društveni ideali. U najnovije doba, promjena položaja žena ide i dalje: ekonomski sve neovisnije, žene u modernim društвima imaju mogućnost svoje odnose s muškarcima usmjeriti prema zabavi, druženju i užitku, a ne prema poželjnem braku.

Brak u usporednoj perspektivi

Brak je društveno prihvaćena seksualna zajednica dviju ili više osoba. U većini društava to znači zajednicu osoba različita spola, ali je u nekim kulturama dopušteno sklapanje braka između osoba istoga spola. Dva su osnovna oblika braka prisutna u svim društвima: **monogamija** i **poligamija** – mogućnost da supružnik ima više od jednoga bračnoga partnera (a koja ima podvrste – poliginiju i poliandriju).

Monogamija znači brak jednoga muškarca s jednom ženom. U većini zapadnih društava, kojima pripada i Hrvatska, to se smatra prirodnim i normalnim oblikom braka. Zakonom je zabranjeno biti istodobno

u braku s više od jedne osobe, mada je prisutna uzaštopna monogamija. Što znači da osoba tijekom života može imati više bračnih partnera, ali ne istodobno. No, monogamni oblik braka prisutan je u samo jednoj petini društava u svijetu. Taj je oblik braka danas prevladavajući u industrijskim društvima, a bio je uobičajen (ili obvezan) u mnogim poljoprivrednim društvima u prošlosti. Kao što kaže S. Sanderson, monogamija se kao isključiv oblik braka javlja u društvima gdje je bilo preskupo imati više od jedne žene.

Poliginija znači brak jednoga muškarca s dvije ili više žena. U otrnike 80 posto društava u svijetu takav se oblik braka smatra prihvatljivim. No, to ne znači da je i ostvariv. Većina muškaraca u tim društvima živi u monogamnom braku. Uzrok je lako uočiti: broj muškaraca i žena uglavnom je (više-manje) izjednačen, pa je nemoguće da svi muškarci žive u poliginom braku. Zbilja je takva da u društvima koja prihvataju poliginiju samo manjina muškaraca – i to onih višega socijalnoga statusa – žive u braku s više žena. Islam kao religija dopušta poliginiju, ali pod uvjetom da muž može ekonomski izdržavati sve svoje supruge.

Poliandrija je brak jedne žene s dva ili više muškaraca. To je vrlo rijedak oblik braka (u samo 0,5 posto društava) i često znači bratski brak: žena se udaje za nekoliko braće. Budući da je prilično rijetka, sociolozi objašnjavaju taj oblik braka društvenom nejednakostu: bogatstvo i moć pripadnika viših slojeva društva pogoduju poliginiji, a time nastaje manjak raspoloživih žena u nižim slojevima. Ako ne žele ostati neoženjenima, muškarci iz nižih slojeva moraju pribjeći polian-

driji. Postoji još jedno objašnjenje: poliandrija se javlja u društvima koja prakticiraju ubojstva ženske novorođenčadi, stvarajući tako biološki manjak žena.

Incest, egzogamija i endogamija

Izbjegavanje **incesta** – spolnih odnosa s najbližim srodnicima, a posebice članovima nuklearne obitelji – opća je značajka svih društava. Valja razlikovati dvije pojave: izbjegavanje incesta, koje je univerzalno, i **tabu incesta** koji postoji samo u nekim društvima (o značenju tabua usporedi poglavje o kulturi). U nekim se društvima incest doživljava kao nešto grozno i odbojno, sa snažnim socijalnim sankcijama, dok se u drugima sama mogućnost incesta jednostavno drži nevjerojatnom i smiješnom, bez posebnih sankcija. U određenoj mjeri, incest se događa u svim društvima. Najčešći je incest između oca i kćeri, a mnogo rjeđi između brata i sestre. U obiteljima modernih društava incest pripada "mračnoj" strani obiteljskoga života, jer je uglavnom povezan s nasiljem u obitelji. Neka su društva ozakonila incest među pripadnicima vladajuće grupe, pa se govori o kraljevskom incestu. Povijesne primjere za to nalazimo u starom Egiptu (gdje je faraonova sestra istodobno bila i njegova supruga), te među vladarima na Havajima i kod Inka. Izuzev takvih, institucionaliziranih, pojava incesta (povezanih isključivo s vladajućom grupom u društvu), gotovo se svi znanstvenici slažu da je zabrana incesta univerzalna značajka ljudskih društava, to jest da je nalazimo u svim ljudskim društvima. Kako to objasniti?

Poligamija je brak s više osoba istovremeno. Poliginija je brak s više žena, a poliandrija brak s više muževa istovremeno. Na slici A vidimo poligamno kućanstvo u Senegalu. Islamski zakoni dopuštaju muškarcu da – ako ih može uzdržavati – ima do četiri žene. Slika B prikazuje indijanskoga poglavica Bika Koji Sjedi s njegove dvije žene i troje djece. Poliginija je bila raširena među sjevernoameričkim Indijancima. Na slici C vidimo tibetansku ženu (pokrivenu velom) s njezinom dva muža, koji su braća.

Objašnjenja su, kao i inače u sociologiji, raznolika, ali ih grubo možemo svrstati u dvije skupine: biološko-psihološka i socio-kulturna. Među socio-kulturnim objašnjenjima možemo izdvojiti ono antropologa Bronislava Malinowskog koji smatra da bi spolni odnosi među članovima nuklearne obitelji izazvali ljubomar u kaos, ugrožavajući tako temeljnu strukturu obitelji. Incest se, dakle, zabranjuje da bi se očuvali jedinstvo i integritet obitelji kao osnovne društvene jedinice. Francuski antropolog Claude Lévi-Strauss misli da zabrana incesta znači prijelaz ljudske vrste iz prirode u kulturu. Zabrana spolnih odnosa i braka unutar srodničke grupe prisiljava ljudе da traže partnerе izvan svoje obitelji. To pak stvara veze i "saveze" među različitim ljudskim grupama, omogućavajući im tako da suraduju i žive u miru.

Biološka objašnjenja naglašavaju funkcionalnost zabrane incesta za održanje genetske kakvoće potomstva: smatra se (mada to nije posve dokazano) da je vjerojatnost genetskih malformacija veća, ako su djetetovi roditelji u bliskom srodstvu. Edward Westermarck je, pak, krajem 19. stoljeća ponudio objašnjenje sveprisutnosti izbjegavanja incesta koje bismo mogli nazvati "nezainteresiranost zbog bliskoće". On tvrdi da postoji prirodna spolna nezainteresiranost među osobama koje su od najranije dobi odgajane zajedno – takve osobe jednostavno ne zanimaju medusobni spolni odnosi. Tu nema nikakve genetske podloge, jer se ta nezainteresiranost javlja kod osoba koje nisu u krvnom srodstvu, dok, s druge strane – brat i sestra odrasli u različitim sredinama mogu osjetiti uzajamnu spolnu privlačnost.

Jednu od potvrda Westermarckove teorije sociolozi su našli u izraelskim kibucima. Kibuci su neka vrst zadruga, zajednica uspostavljenih u Izraelu, gdje se zajednički proizvodi i raspodjeljuje, tako da su nejednakosti u bogatstvu i prihodu vrlo male. Jedna od posebnosti kibaca jest i zajednički odgoj djece: mada svi nisu u srodstvu, djeca se zajednički odgajaju, zajednički se objeduje i tako dalje. Istraživanje o sklopljenim brakovima među djecom odraslim u kibucu pokazalo je da je od 2 769 analiziranih brakova samo 14 bilo sklopljeno između ljudi koji su zajedno odrasli. Ogorčna većina mladih preferirala je brak izvan svo-

Djevojčice i dječaci u kibuču. Vodi li bliskoća tijekom djetinjstva prema izbjegavanju seksualnih odnosa?

jega kibuča, iako se smatralo poželjnim sklapati brak s nekim iz vlastita kibuča. Kada su istraživači pitali za razloge takva ponašanja, dobili su odgovor: "doživljavamo ih kao braču" ili "ne privlačimo se uzajamno". Još je nekoliko istraživanja u određenoj mjeri potvrdilo Westermarckovo biološko-psihološko objašnjenje univerzalnosti izbjegavanja incesta.

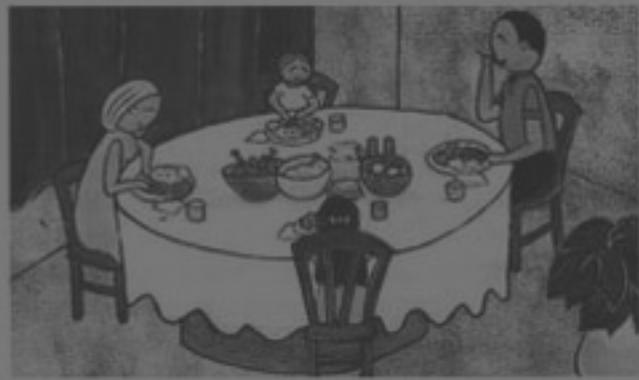
Egzogamija je kulturno pravilo koje zabranjuje brak unutar srodničke (nasljedne) grupe. Ona se od izbjegavanja incesta razlikuje u dva važna pogleda: izbjegavanje incesta odnosi se ponajprije na seks, dok se egzogamija odnosi na brak. Drugo, egzogamija se odnosi na mnogo šire srodničke skupine, a ne na nuklearnu obitelj. Ako prihvativimo ranije spomenutu Lévi-Straussovu teoriju, egzogamija je važno sredstvo integracije društava u kojima ne postoje središnje političke institucije (kao država); brakovima između pripadnika različitih srodničkih grupa stvara se veća vjerojatnost da će te grupe živjeti u miru i suradivati. **Endogamija** je pojava sklapanja braka unutar pojedine grupe. Valja reći da je endogamija više statistička pravilnost nego razrađena društvena norma (kao što je to egzogamija). Ipak, u Indiji se brakovi među pripadnicima raznih kasta osudjuju, u srednjovjekovnoj Europi pripadnici aristokracije su se ženili medusobno. Ali kada kažemo da je endogamija više statistička pravilnost, to se ponajprije odnosi na razvijena, industrijska društva. U SAD-u većina crnaca sklapa brak s crncima, većina bijelaca s bijelcima, većina židova sa židovima. Endogamno ponašanje karakteristično je za rasne, etničke i vjerske skupine, ali također i za pripadnost društvenoj klasi.

Kako se obitelj orijentacije razlikuje od obitelji prokreacije? Koje su najvažnije funkcije obitelji? Može li se iz funkcionalističke perspektive objasniti velika raznolikost u sastavu obitelji i izboru bračnoga partnera u različitim kulturama? Što je to proširena obitelj? Nabrojite svoje rodake za koje znate. Jeste li s njima u redovitom kontaktu? Koliko je porodica važna za vas? Je li vaša obitelj patrijarhalna, matrijarhalna ili egalitarna? Zbog čega je takva? Zašto u svim društвima postoji izbjegavanje incesta? Koja je razlika između izbjegavanja i tabua incesta? Koja je važnost egzogamije prema Levi-Straussu?

Razvoj moderne obitelji na Zapadu

Teorije o razvoju moderne obitelji

Razmotrit ćemo tri teorije o razvoju moderne obitelji koje nastoje objasniti zašto je nuklearna obitelj dominantni oblik obitelji u zapadnom svijetu.

» **Industrijalizacija i obitelj.** Talcott Parsons objašnjava razvoj obitelji na funkcionalistički način. Takav pristup polazi od pretpostavke da se društvene institucije razvijaju da bi zadovoljile osnovne potrebe društva. Dvije takve potrebe, prema Parsonsu, zadovoljava i može zadovoljiti jedino obitelj: potrebe za primarnom socijalizacijom i za stabilizacijom ličnosti. Primarna socijalizacija proces je kojim djeca usvajaju osnovne vrijednosti društva tijekom najranijega djetinjstva. Obitelj također stabilizira odrasle osobe dajući im emocionalnu potporu i omogućujući im da se u krugu obitelji ponašaju opuštenije nego u javnosti.

Parsonsova teorija o razvoju obitelji smještena je u širi okvir teorije o društvenoj promjeni. On je smatrao da je proširena obitelj u predindustrijskim društvima bila multifunkcionalna jedinica koja je zadovoljavala većinu potreba ljudi. Modernizacija donosi institucionalnu diferencijaciju, odnosno razvoj specijaliziranih institucija za zadovoljavanje pojedinih potreba. Obitelj tako gubi mnoge od svojih funkcija koje preuzimaju druge institucije u društvu. Proizvodnja se seli iz kućanstva na radno mjesto. Obrazovanje i skrb za zdravlje pružaju specijalizirana zanimanja i organizacije. Sama obitelj specijalizira se za primarnu socijalizaciju i stabilizaciju ličnosti.

Parsons je smatrao da je nuklearni oblik obitelji osobito dobro prilagođen modernom industrijskom gospodarstvu. U obitelji su uloge specijalizirane, tako

da muškarac ima *instrumentalnu ulogu* zaradivanja, dok žena ima *ekspresivnu ulogu* brige za djecu i emocionalnu stabilnost. Malena nuklearna obitelj vrlo je pokretna, pa – u potrazi za boljom zaradom ili poslom – lako može odseliti u drugi grad. Nuklearna obitelj prilagođena je modernom gospodarstvu na još jedan način. Kao što smo vidjeli u prošlim poglavljima, ekonomski položaj u modernim društвима uglavnom je utemeljen na *postignuću* i *univerzalističkim mjerilima*. Obitelj se, nasuprot tomu, temelji na *pripisivanju* i *partikularizmu*. Roditelji se trude što više pomoći svojoj djeci, bez obzira na njihove sposobnosti. Na taj način obitelj služi kao neka vrsta "rezervata" u kojem se odnosi normalno zasnivaju na pripisanim statusima i partikularističkim mjerilima. Kad bi se obitelji preklapale s radnim mjestom, kao što je bilo u predmodernim društвима, to bi stvaralo stalne napetosti između dva nespojiva sustava vrednovanja. Zahvaljujući karakteristikama nuklearne obitelji, ta se dva svijeta drže odvojenima.

Parsonsova teorija nije toliko kritizirana zbog funkcionalističkog objašnjenja, koliko zbog patrijarhalnoga polazišta u kojem je muškarac glavni skrbnik, a žena brine o djeci i osigurava emocionalnu potporu članovima obitelji. Parsons nije razmotrio napetosti u odnosima između nuklearne obitelji i industrijskoga razvoja, kao ni sukobe u obitelji, nego ju je oslikao kao skladnu cjelinu.

» **Kapitalizam i obitelj.** Marksistički nastrojeni teoretičari pokušali su objasniti razvoj moderne obitelji pomoću potreba razvoja kapitalizma. Njihovo polazište je tvrdnja da kapitalistički sustav eksploratira besplatni kućanski rad žena kućanica. Kućanski poslovi i podizanje djece nisu djelatnosti izvan kapitalističke privrede, nego bitan dio te privrede. No, poslodavci ipak plaćaju samo rad radnika muškarca. Kad bi i kućanski poslovi bili plaćeni, troškovi kapitalista za radnu snagu drastično bi se povećali.

U emocionalnom pogledu, obitelj je također funkcionalna za kapitalizam jer omogućuje radnicima opuštanje nakon frustrirajućeg i otudujućeg rada u kapitalističkom poduzeću. Poslodavci tjeraju radnika da radi više i brže, a rad je često dosadan i jednoličan. Obiteljski život pruža olakšanje i znači privremeni bijeg od nehumanih uvjeta rada. To olakšanje često se ostvaruje na račun obitelji: radnik koji je poniran na poslu iskalit će se, ponekad i nasilno, na ženi i djeci.

Mnoge žene, međutim, rade na plaćenim poslovima. No, budući da je glavna uloga žene da bude kućanica, a muškarac je taj koji osigurava glavninu prihoda

za obitelj, poslodavci najčešće plaćaju ženama niže nadnica. Oni također mogu tretirati žensku radnu snagu kao "rezervnu armiju rada" koja se može primiti na posao kad postoji manjak radnika, a poslati kući kad se potražnja smanji. Nuklearna obitelj tako u kapitalizmu služi i kao izvor jeftine radne snage.

Mada kritički nastrojen prema kapitalističkom sustavu, ovaj pristup je u mnogo čemu sličan ranijem Parsonsovom pristupu. Polazište je u oba slučaja opseg u kojem obitelj zadovoljava potrebe privrednog sustava.

» **Patrijarhalnost i obitelj.** Feministički pristup obitelji usredotočio se također na podjelu rada u kućanstvu, ali nije prihvatio objašnjenje na osnovi značajki kapitalističke privrede. Prema tom mišljenju, podjela rada u kućanstvu prethodi kapitalizmu i posljedica je stoljetne dominacije muškaraca nad ženama. Nije, dakle, problem kapitalizam, nego **patrijarhalnost**. Neke autorice, primjerice, nalaze temelj muškarčeve eksploracije žena u "kućanskem načinu proizvodnje" (za razliku od kapitalističkoga načina proizvodnje): kao i u tvornicama, i u kućanstvima se također odvija proizvodni rad. U kućanskem načinu proizvodnje muškarci imaju nadmoćan položaj i raspodjeljuju novac i dobra u svoju korist, eksplorirajući svoje žene u okviru braka. Obitelj je, prema tome, institucija za eksploraciju žena od strane muškaraca. Iz toga proizlazi da žene nemaju isti klasni položaj kao njihovi muževi, nego se trebaju smatrati posebnom klasom.

Patrijarhalnost nije samo značajka obitelji, nego društva u cijelini. Muškarci ne drže žene u podčinjenom položaju samo kod kuće, nego ih nastoje isključiti iz tržista rada. Kapitalistički poslodavci – na osnovi zdrave ekonomske logike – žele zaposliti žene kao jeftiniju radnu snagu. No, državne institucije i sindikati nastoje zadržati žene izvan tržista rada. Prema tome, ženski kućanski rad posljedica je isključivanja žena iz tržista rada, a ne uzrok.

Pojam patrijarhalnosti dobar je za opis muške dominacije. Kritika patrijarhalnosti kao pojave pripomočla je općem poboljšanju položaja žena u suvremenom društvu. No, patrijarhalnost kao objašnjenje značajki obitelji i položaja žena u društvu može se podvrgnuti kritici. Naime, feminističke teoretičarke smatraju patrijarhalnost općom značajkom svih društava, odnosno univerzalnim objašnjenjem položaja žena tijekom čitave povijesti. Takvo gledište teško je dokazati, tim više što feministice odbacuju biološka objašnjenja nejednakosti muškaraca i žena (usporedi okvir o **sociobiologiji** u 3. poglavljiju). Možemo, dakle, zaključiti da

patrijarhalni odnosi nedvojbeno postoje, ali nisu fiksna i univerzalna pojava, nego ovise o širim društvenim promjenama na radnom mjestu i u obitelji.

Povijesne promjene

Obitelj zasnovana na osjećajima, privrženosti i bliskosti svojih članova obitelj je u kojoj je većina nas odrasla. Romantična ljubav kao osnova za sklapanje braka danas se doživljava posve prirodnom, nasuprot ekonomskim interesima ili linijama naslijđivanja što su ne tako davno bile najbitnije za brak. Mladi danas drže svojim pravom slobodan izbor supružnika. No, takvo je uređivanje obiteljskog i bračnoga života prilična novina u (ponajprije europskoj) povijesti. Društvene promjene koje su se dogodile u Europi tijekom 18. i 19. stoljeća bitno su izmijenile značajke obitelji. Povjesničar Lawrence Stone ističe četiri najbitnije promjene:

- » odnosi među članovima obitelji sve su više označeni osjećajima i privrženošću;
- » sve važnije postaju osobne slobode i sreća u braku;
- » sve važniji postaje spolni užitak i razdvajanje tog užitka od grijeha i osjećaja krivnje;
- » sve je veća želja za privatnošću obiteljskoga života.

Preobrazba tradicionalnog u moderno društvo donijela je razdvajanje područja ili sfera društvenoga života. Industrijska revolucija razdvojila je radno mjesto od doma, tako da ljudi više nisu radili kod kuće. Demokratske revolucije (od kojih je najpoznatija Francuska) razdvojile su politiku i zauzimanje društvenih položaja od srodstva i aristokratske kontrole. Što se tiče obitelji, razdvajanje radnog mjeseta i doma te javnog i privatnog prouzrokovali su drukčiji položaj žena: žene su dobile veću odgovornost za dom i podizanje djece. Te su se promjene odrazile i u području ideja: pojavile su se ideje o romantičnoj ljubavi, o svetosti doma, "izum" majčinstva, te promjene u osjećajnim odnosima između supružnika i između roditelja i djece. Ta "sentimentalna revolucija" u obitelji promijenila je i odnos prema djeci: od dojenja vlastite djece (koje u ranijem razdoblju nije bilo tako često), stalne brige za odgoj do smanjena zlostavljanja ili zapuštanja djece. Drugim riječima, promijenila se "socijalna definicija" djeteta: umjesto ranijega shvaćanja da je dijete odrastao "u malom", sada se ono shvaća kao ranjivo biće s posebnim potrebama, koje traži posebnu skrb i zaštitu.

Dogada se i promjena u seksualnom ponašanju: spolni odnosi usmjereni su na zadovoljstvo i užitak, i to ne samo u braku, nego i izvan braka (o čemu svjedoči

porast broja nezakonite djece). Napokon, i ne najmanje bitno, sve to izaziva i promjene u odnosu između obitelji i vanjskoga svijeta, što Shorter naziva "smislom i ljubavi za dom". Moderna obitelj postaje sve privatnija, sa sve izraženijim ogradama prema ostatku društva. Ljudi sve više vremena provode u domu, osjećaju solidarnost prema ukućanima i doživljavaju dom sigurnim i toplim "gniježdom". Kao bizarna ilustracija neka posluži podatak da su u Francuskoj toga doba ljudi skidali natpise s vlastitim imenima s ulaznih vrata, da bi bili sigurni da nitko neće pokucati.

Nastanak moderne obitelji posljedica je velikih promjena što su se dogodile zadnjih stoljeća, a to je razvoj kapitalizma. Kapitalizam i tržiste zahtijevaju osobito ponašanje pojedinaca – egoizam i individualizam. Evo kako povjesničar Edward Shorter povezuje kapitalizam i "sentimentalnu revoluciju" u obitelji:

Logika tržista svakako zahtijeva individualizam: sustav će uspijeti samo ako svaki sudionik nemilosrdno ide za vlastitim interesom, kupujući jeftino, prodajući skupo i unapredujući vlastiti interes na račun konkurenata (tj. svojih sugrađana). (...) Egoizam naučen na tržistu prenio se na obveze i mjerila u zajednici, na obiteljske spone i rođбинu, ukratko – na čitavo polje kulturnih pravila koja su regulirala obiteljsko i seksualno ponašanje. ... Kapitalizam je tako – uključivanjem na tržiste rada – utjecao na romantičnu ljubav: ekonomski individualizam vodi kulturom egoizmu; privatno zadovoljstvo postaje važnije od općeg dobra; želja da se bude slobodan proizvodi eksploziju nezakonite djece.

Seksualna i emocionalna želja da se bude slobodan proizlaze, dakle, iz kapitalističkoga tržista. Slično objašnjenje nudi se i za povećanu želju za privatnošću doma. Prema Christopheru Laschu, obitelj 18. i 19. stoljeća bila je neka vrsta skloništa od okrutna vanjskoga svijeta – "raj u bezdušnom svijetu", pribježite od kapitalističkoga tržista.

Romantična ljubav i razvoj intimnosti

Već stoljećima se u književnosti i pjesništvu ljubav prikazuje kao nešto što posve obuzima čovjeka, gotovo poput bolesti, mada može imati i blagotvorno djejanje. Pojam strastvene (pasjonirane) ljubavi povezuje ljubav sa snažnom spolnom privlačnošću. Strastvena ljubav stoji izvan redovita života i, štoviše, često je u sukobu sa svakodnevnim rutinama. Emocionalna veznost može biti tako snažna da pojedinac, ili strastveni

ljubavni par, mogu potpuno zanemariti svoje redovite obaveze. Promatrana sa stajališta društvenoga poretku i dužnosti, strastvena je ljubav opasna. Premda postoji u svim razdobljima i kulturama, takva ljubav nigdje nije priznata ni kao nužan ni kao dovoljan temelj za brak.

Romantična ljubav različita je od strastvene ljubavi i karakteristična je uglavnom za europsku povijest. Ideal romantične ljubavi nastaje krajem 18. stoljeća i objedinjuje neke elemente strastvene ljubavi i moralne vrijednosti kršćanstva. Shvaćanje da se čovjek treba predati Bogu da bi ga spoznao i na taj način spoznao sebe postalo je dijelom mističnog ujedinjenja muškarca i žene. Kratkotrajna idealizacija osobe za kojom se žudi u strastvenoj ljubavi dopunjena je u novom, romantičnom tipu ljubavi trajnjom povezanošću s "objektom" ljubavi. U romantičnoj ljubavi važno mjesto ima pričanje priče – riječi "roman" te osobito "romansa" znače upravo pričanje (ljubavne) priče. To je pričanje priče vrlo individualizirano – u njemu se ljubavnici smještaju u sasvim osoban, intimni okvir koji nema posebne veze sa širim društvenim procesima. Nastanak romantične ljubavi istodoban je s nastankom i velikom popularnošću ljubavnih romana (koja traje do danas). Takva literatura nije samo pričala ljubavnu priču; ona je služila i kao sredstvo socijalizacije, tj. popularizirala je i poučavala o novim obrascima ponašanja.

U Zapadnoj je kulturi romantična ljubav općeprihvaćena pretpostavka za sklapanje braka.

Skup ideja povezanih s romantičnom ljubavlju prije put povezao ljubav i slobodu, kao poželjna stanja. Strastvena je ljubav, dakako, uvijek bila oslobađajuća, ali samo kao radikalno kidanje veza sa svakodnevnim životom i institucijama. Ideali romantične ljubavi, nasuprot tomu, izravno su se nadovezali na povezanost slobode i samooštarenja koja nastaje kao društveni ideal u to doba. Mada o romantičnoj ljubavi obično mislimo kao o ljubavi "na prvi pogled", kao o "sudbini", "muni" ili Amorovoj strelici, ona nije tako slijepa i spontana kakvom se čini. Valja je razlikovati od seksualno-erotiske prinude karakteristične za strastvenu ljubav, jer romantična ljubav uvijek sadrži samopreispitivanje: Što osjećam za njega (nju)? Što ona (on) osjeća za mene? Jesu li naši osjećaji dovoljno "duboki" za dugotrajanu vezu? Vidimo da ovdje nije riječ o slijepoj strasti, nego o predviđanju budućnosti i pokušaju utjecaja na nju. Romantična je ljubav, osim toga, najuže povezana s intimnošću, bliskošću. Ona je nespojiva s požudom, ne samo zato što je ljubljena osoba idealizirana, nego zato što se pretpostavlja psihička komunikacija: susret srodnih duša. Ljubljena osoba – samim svojim postojanjem – ispunjava prazninu koju čak i ne doživljavamo prazninom prije početka ljubavne veze. A taj nedostatak izravno je povezan s osobnim identitetom – na neki način, manjkava osoba u ljubavi postaje cijela. Stapanje s drugim, tipično za strastvenu ljubav u kojoj se "gubi sebe" – u romantičnoj je ljubavi povezano s "potragom" za sobom: potraga je slična odiseji u kojoj vlastiti identitet čeka potvrdu u otkriću drugoga. To je proces u kojem je osoba aktivna. Za razliku od srednjovjekovnih ljubavnih priča u kojima je junakinja obično pasivna (čekajući da je spasi princ na bijelom konju), žene u ljubavnim romanima uglavnom su aktivne i neovisne. I današnji "ljubići" imaju takve junakinje: one susreću svoga princa koji je u početku ravnodušan ili čak neprijateljski raspoložen, da bi ga obradile i navele da ih zavoli. One, dakle, aktivno proizvode ljubav.

Romantična ljubav promjenila je karakter intimnosti. Ponajprije, vlastiti se identitet potvrđuje otkrićem drugoga u intimnom odnosu. Drugo, položaj seksualnosti se mijenja: spolni su odnosi sve više dijelom intimnosti, a sve manje zbog reprodukcije odnosno rađanja djece. U tradicionalnom društvu većina je braka bila dogovorena unaprijed, a ljubav i seksualna intimnost događali su se unutar strukture srodstva, vlasništva i društvenoga položaja supružnika. Nastankom idealna romantične ljubavi to se mijenja: ljubav postaje pretpostavka za brak i obitelj te počinje utjecati na sve odnose u njima.

Razvoj romantične ljubavi imao je paradoksalne posljedice na odnose između spolova, osobito na položaj žena. S jedne strane, postojala su dvostruka mjerila: žena je – u romantiziranoj viziji krjeposne supruge i majke – i dalje bila vezana za dom, dok su muškarci svoje strasti i poroke i dalje mogli upražnjavati izvan braka. Koncepcija romantične ljubavi, dakle, služila je nadzoru nad suprugama i majkama. S druge strane, to je ženama dalo veću moć kod kuće. Budući da su, zahvaljujući dvostrukom moralu, bile zakinute za određene vrste seksualne aktivnosti, žene su putem idealne ljubavi i majčinstva u mnogo većoj mjeri razvile sposobnost za intimnost od muškaraca. Postale su "specijalisti za pitanja srca". Muškarci su ovdje bili u podređenom položaju, jer nisu bili sposobni u istoj mjeri sudjelovati u toplini, povjeravanju i uzajamnoj podršci koji se traže u "čistoj ljubavi". Njihov nadmoćan položaj u širem društvu – na tržištu, u javnosti, u vlasništvu – ostao je siguran, ali samo do trenutka kada su se i žene počele uključivati u ekonomski i politički život. Povjesno gledano, romantična je ljubav, prema tome, bila jedna faza u razvoju odnosa između spolova u kojoj su žene imale ulogu "emocionalnih revolucionara modernosti", kako to kaže Anthony Giddens. Ona je otvorila put suvremenoj ženskoj emancipaciji.

Savremena obitelj: promjene i problemi

Prema nekim je mišljenjima savremena obitelj u krizi. Odnosi između supružnika te odnosi između roditelja i djece (osobito adolescenata) podvrgavaju

suvremenu obitelj velikim teškoćama. Način života pojedinca u suvremenom društvu (posebice u gradovima) uvelike je označen anonimnošću i nepostajanjem socijalne kontrole. Opće demokratsko ozračje omogućuje ljudima da žive kako smatraju ispravnim i da se ponašaju slobodno. Spolnost više nije zabranjeno područje, pa je seksualno ponašanje mnogo slobodnije nego nekada. Sve to uzrokuje različita gledišta na suvremenu obitelj. Jedni smatraju da su obiteljske vrijednosti ugrožene, a drugi "klasičnu" obitelj prevladanom i traže alternative. Pogledajmo podrobnije ta stajališta.

Obiteljske vrijednosti i njihova kritika

Oni koji drže da je obitelj ugrožena pozivaju se na "obiteljske vrijednosti". To se stajalište temelji na nekoliko pretpostavki:

- » Pretpostavlja se da postoji "normalan" oblik obitelji. U osnovi je to vjenčani par s djecom. Ostali oblici obitelji, primjerice obitelji sa samo jednim roditeljem ili homoseksualne obitelji – smatraju se abnormalnim.
- » Pretpostavlja se da je "normalna" podjela rada po spolu i autoritet muškoga skrbnika obitelji.
- » Vjeruje se da je seks dopušten samo unutar braka. Uz to idu i neprijateljska stajališta prema homoseksualnosti, spolnom odgoju i pobačaju.

Vidimo da je ovakav pogled na obitelj veoma konzervativan i tradicionalistički. Brak ima središnje mjesto

Nasilje u obitelji. Emocionalna bliskost u suvremenoj obitelji ima i svoje naličje. Obiteljski je dom za mnoge žene i djece najopasnije mjesto. U javnosti se nasilje u obitelji često smatra privatnim problemom koji treba ostati "unutar četiri zida". Mnoge građanske udruge opetovanju upozoravaju na nasilje u obitelji kao važan društveni problem, o kojem se nedovoljno govori u javnosti. Tek povremeno se u novinama pojavljuju članci najčešće povezani sa seksualnim nasiljem (incestom) nad djecom.

u takvom shvaćanju obitelji. Povećana stopa razvoda braka, prema tome, znak je ugroženosti obitelji, pa razvod treba učiniti što težim. Zajedničko stanovanje nevjenčanih parova također je neprihvatljivo. Žena mora ponajprije biti majka i brinuti o djeci, a ne tražiti posao izvan doma. Samohrane majke, prema takvom stajalištu, nisu u stanju prikladno odgajati djecu: odstupnost oca oslabljuje kontrolu nad djecom i lišava dječake očinskog uzora.

Kritičari obitelji smatraju da je glavni problem u tome što je tradicionalna obitelj presnažna, a ne to da je ugrožena. Na razini društva u cjelini, obitelj je središnji mehanizam kojim se društvene nejednakosti – naslijedivanjem imovine – prenose s generacije na generaciju. Kritičari posebice ističu "tamnu stranu" obitelji; umjesto utočišta, ona je prije tamnica u kojoj su žene zatočene i izložene kućnom nasilju. Obitelj i brak su glavni izvori podčinjavanja žena.

"Marko Perkoviću! Kako ste? Kako žena? Djeca?"
Tradicionalne obiteljske vrijednosti?"

Alternativni stilovi života

Općenito, stil života način je na koji pojedinci nastoje zadovoljiti svoje biološke, društvene i emocionalne potrebe. Ono što nas ovdje osobito zanima drukčiji su načini obiteljskoga života ili zamjena za to.

Komune. Obitelj je oduvijek bila kritizirana, tako da su već u 19. stoljeću neki smatrali da je treba zamjeniti nekom vrstom zajedničkog oblika življenja. Jedan od najpoznatijih primjera jest Oneida – zajednica uspostavljena sredinom 19. stoljeća u Novoj Engleskoj, u SAD. Bila je utemeljena na određenim religijskim vjerovanjima; svaki je muškarac bio u braku sa svakom ženom i svi su bili smatrani roditeljima djece komune. Tijekom 60-tih godina prošloga stoljeća – u okviru takozvanoga hippie pokreta – također je postojao veći broj komuna, u kojima su bili uobičajeni slobodni spolni odnosi i zajednička odgovornost za podizanje djece. Izraelski kibuci također su bili oblik komune.

Komune se nisu pokazale ozbiljnom alternativom obitelji, i to iz dva osnovna razloga: članovi komuna najčešće su odbacivali vrijednosti širega društva, tako da je život u komuni bio velikim dijelom život izvan društva. Težnja prema egalitarnoj i skladnoj zajednici značila je uglavnom izolaciju od društva, što je komune činilo manje privlačnima velikom broju ljudi koji su željeli voditi "običan" život. Drugo, obiteljske vrijednosti naše su i u komunama svoj put na površinu. Kibuci su, primjerice, bili relativno uspješan oblik komune jer su se (kao oblik poljoprivrednih zadruga) vrlo dobro uklopili u privredni život izraelskoga društva. Temeljni su se na odvajanju djece od roditelja i njihovom zaj-

Izraelski kibuci također su svojevrsna alternativa tradicionalnoj obitelji.

dničkom odgoju s ciljem razvijanja kolektivne solidarnosti. Postojale su takozvane dječje kuće, u kojima su djeca boravila od prve godine života do odlaska na odsluženje vojnoga roka. Cilj tih dječjih kuća bio je ukloniti središnji položaj nuklearne obitelji – umjesto prema roditeljima i braći, dijete je trebalo razviti odanost prema kibucu. Posljednja dječja kuća ukinuta je 1997. godine u kibucu Baram, gdje je postojala od 1949. godine. Djeca su prvi put spavala u roditeljskom domu. Jedan član kibuca rekao je da je glavni razlog vraćanja djece roditeljima bio pritisak majki. Djeca su izjavila da bi rado ostala u dječjoj kući.

Kohabitacija je zajednički život bez formalno sklopljena braka. U Švedskoj je to, primjerice, gotovo opća pojava: 99 posto parova živi zajedno prije braka. Zakonodavstva u nekim zemljama – u međusobnim

Komuna Oneida osnovana je u New Yorku 1848. godine. Njezini su članovi odbacivali privatno vlasništvo i privrženost samo jednom spolnom partneru. Svi odrasli smatrani su roditeljima djece komune.

"Ti se seliš k meni? Ja sam mislio da se ja selim k tebi!"

Samački život: alternativa braku

Privlačnost samačkoga života

- » mogućnost uspješne karijere
- » spolna raspoloživost
- » uzbudljiv stil života
- » promjena i eksperimentiranje

Privlačnost bračnoga života

- » ekonomski sigurnost
- » redovit spolni život
- » usmjerenost na obitelj
- » sigurnost u osobnim odnosima

pravima i briži za djecu rođenu u takvim zajednicama – praktično izjednačuju kohabitaciju s brakom. Prema mišljenju mnogih sociologa, visoke stope kohabitacije u modernim društвima ne predstavljaju prijetnju braku: to se u većoj mjeri smatra nekom vrstom probnoga roka prije sklapanja braka. Parovi koji žive zajedno uglavnom su povezani s društvenom okolinom i rodbinom na isti način kao i formalno vjenčani parovi.

Samačka domaćinstva. Sve kasnije stupanje u brak i sve veća stopa razvoda glavni su uzroci porasta broja ljudi koji žive sami. Živjeti sam znači različite stvari u različitim razdobljima života. Oni između dvadeset i trideset čine nadproporcionalan dio (još) neoženjenih. Do sredine svojih tridesetih većina će se oženiti. Većina samaca između trideset i pedeset godina već je bila u braku i često se spremaju u novi. Većina pak samaca starijih od pedeset godina su udovci. Samci nisu nužno protiv braka, nego često jednostavno nisu

još našli odgovarajućega partnera. Ipak, neki sasvim svjesno izabiru taj stil života. Nekoliko je socioloških objašnjenja tomu: socijalni pritisak (osobito na žene) da se mora stupiti u brak bitno se smanjio u suvremenom dobu, posebice u gradovima gdje ljudi žive u anonimnosti. Osim toga, suvremene obrazovane žene grade vlastite karijere, pa njihova ekonomski pozicija ne ovisi više o udaji.

Promjene u suvremenoj obitelji

Statistički gledano, u suvremenim se društвima primjećuju dva procesa: smanjenje stopе fertiliteta (tj. prosječnoga broja djece u odnosu na broj žena u fertilnoj dobi) i rastuća stopa razvoda (broj razvoda u odnosu na broj postojećih brakova).

Neki statistički podaci o brakovima u Hrvatskoj

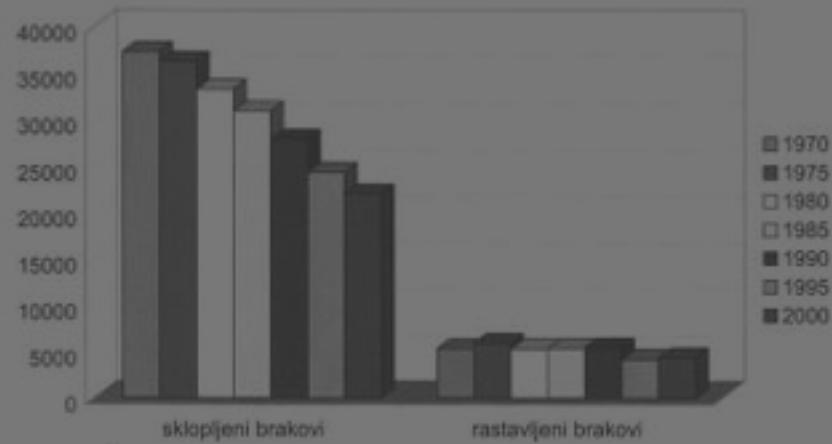
» Broj brakova u Hrvatskoj se smanjuje. Prije dvadeset godina bilo je 7,8 brakova na 1 000 stanovnika, prije deset godina – 6,6, dok ih je 1998. godine bilo 5,4, 1999. godine – 5,2, a 2000. godine 5,0 brakova na 1 000 stanovnika.

» Prosječna starost mlade porasla je s 22,8 u 1987. godini na 25,1 u 1997. godini.

» Broj razvoda na 1 000 sklopljenih brakova: 1998. – 163,4; 1999. – 156,5; 2000. – 200,7.

» Od svih registriranih žena žrtava nasilja 37,5 % žrtve su nasilja u obiteljskom krugu. 47,9 % incidenata dogodilo se u žrtvinom domu.

Sklopljeni i rastavljeni brakovi u Hrvatskoj 1970. – 2000. g.

Kad je riječ o razvodu, veću vjerojatnost da se razvedu imaju oni parovi koji žive u gradovima, koji su sklopili brak u mlađoj dobi, koji su stupili u brak nakon kratkotrajna poznanstva te unatoč protivljenju roditelja. Izmijenjen položaj žena u suvremenim društвima također djelomice objašnjava rastuće stope razvoda. Sve je više žena zaposleno, što mijenja njihova očekivanja u odnosu na kvalitetu braka i – zahvaljujući većoj ekonomskoj neovisnosti – omogućuje im slobodu odlučivanja. Osim toga, u modernim društвima bitno je povećana seksualna sloboda (pa su i nevjere učestalije) i seksualna očekivanja, što također utječe na stope razvoda. Kohabitacija, samačka domaćinstva, sve veći broj izvanbračne djece i rastuća stopa razvoda govore da su suvremena obitelj i brak u krizi. No, sociološki pokazatelji upućuju na drugčiji zaključak: obitelj ne propada, nego se samo mijenja. Kohabitacija je, vidjeli smo, najčešće samo priprema za brak; većina samaca prije ili kasnije oženi se ili uda, a većina razvedenih ponovno stupa u brak. No, samohrane majke s izvanbračnom djecom dolista imaju problema, ali su oni uglavnom ekonomski prirode, a ne znače propast obitelji.

Obitelj i brak više nisu naprosti unaprijed dane činjenice. Tradicionalni model "hodanja", braka i obitelji s oba roditelja prestaje biti univerzalan. Sve se više djece rada i odrasta u obiteljima s jednim roditeljem. Mladi počinju seksualne odnose sve ranije, a stupaju u brak sve kasnije. To znači da mnogo muškaraca i žena imaju spolne odnose s više partnera, da se brak

više ne doživljava kao "konačno rješenje", nego kao odnos bliskosti u koji treba uložiti mnogo "emocionalnoga rada". Drugim riječima, i intimnost i odgoj djece su nešto što zahtijeva trud i određene vještine, kao i pregovaranje. Položaj pojedinca u modernom društву općenito je postao neizvjesniji i neodređeniji, a to vrijedi i za privatni život i obitelj. To znači da i obitelj i pojedinci moraju poraditi na definiranju i konstruiranju vlastita života, jer ne postoje unaprijed zadani "modeli". Muške i ženske uloge – instrumentalne i eksprezivne, kako ih je definirao Talcott Parsons – nisu više jednoznačno određene. Masovnim ulaskom na tržiste rada žene svoje uloge domaćice i majke opterećuju dodatnim zadacima. Muškarci, pak, općenito gube svoju dominantnu ulogu skrbnika za obitelj i moraju tek definirati i naučiti nove uloge – od intimnosti i topline do kućanskih poslova i brige za djecu.

Statistički gledano, brak je većini ljudi još uvijek normalno stanje. No, značenje braka se veoma promjenilo: brak danas sve više znači da je par u stabilnoj vezi i u odnosima bliskosti. Odnos dvoje ljudi temeljen na ljubavi i spolnoj privlačnosti čini danas osnovu obitelji. Sklapanje braka znači samo javnu objavu takve veze.

Da bi opisao odnose koji se temelje na emocionalnoj komunikaciji i intimnosti, a primjeri takvih odnosa su ljubavna veza, odnos roditelj – dijete te prijateljstvo, britanski sociolog Anthony Giddens koristi pojam čistog odnosa. Čisti odnos je idealizacija, ali njegove značajke postoje (ili bi trebale postojati) i u stvarnim odnosima. Čisti odnos ovisi o aktivnom povjerenju

"Dragi, shvaćaš li da smo zajedno
već kroz tri verzije 'Windowsa'?"

"Onda, kako obitelj? I dalje se raspada?"

sudionika, to jest otvaranju sebe drugomu. Razotkrivanje sebe osnovni je preuvjet intimnosti. Osim toga, čisti odnos je demokratski. To je odnos između jednakih, u kojem svaka strana ima jednaka prava i obaveze. On se temelji na komunikaciji – razgovoru, uzajamnom povjerenju i slobodi od prinude i nasilja. Jednakost, povjerenje, dijalog, odsustnost prinude i nasilja – sve su to značajke demokracije. Kada se te značajke primijene u osobnim odnosima, možemo govoriti, smatra Giddens, o mogućnosti demokracije emocija u svakodnevnom životu, a to je jednako važno za bolji život kao i javna (politička) demokracija. U demokraciji emocija roditelji imaju obaveze prema svojoj djeci, ali i djeca imaju pravo glasa. Moderna bi obitelj, prema tome, trebala biti demokratskija od tradicionalne. Kriza tradicionalne obitelji nije, dakle, nikakva opasnost, nego upravo suprotno – to je mogućnost da se obiteljski odnosi učine demokratskim. Sve u svemu, možemo zaključiti da su obitelj i brak i dalje stabilne društvene institucije, ali doživljavaju promjene i u obliku i u sadržaju.

?

Vjerujete li u romantičnu ljubav? Kako u našem društvu izgleda priprema za stupaњe u brak? Biste li pristali stupiti u brak koji su dogovorili vaši roditelji? Kakva je povezanost između razvoja industrijskoga kapitalizma i nuklearne obitelji? Doživljavate li svoju obitelj kao emocionalno pribježište? Kakav je stav vaših blžnjih o kohabitaciji? Biste li htjeli tako živjeti? Potražite tradicionalne hrvatske nazive za kohabitaciju. Smatrate li da su tradicionalne obiteljske vrijednosti ugrožene? Je li to dobro ili loše? Kakve bi kazne trebalo odrediti za nasilje u obitelji? Kako bi trebalo kažnjavati silovanje? Smatrate li silovanje u braku istim kriminalnim činom kao i ono izvan braka? Zašto tako mislite? Kako, po vašem mišljenju, izgleda idealna obitelj? Koliko ima članova? Kakvi su u njoj međusobni odnosi?

Obrazovanje i školstvo

Japan je jedna od najrazvijenijih zemalja svijeta. Velik dio svoje uspješnosti Japan može zahvaliti i specifičnom sustavu obrazovanja. U novinama obično čitamo o traumama, čak i samoubojstvima mlađih Japanaca koji nisu postigli zadovoljavajući uspjeh na ispitima. Oni sami opisuju vrijeme polaganja ispita kao "ispitni pakao" i imaju izrek da "s pet padaš, a s četiri prolaziš". Nije riječ o ocjenama, nego o broju sati spavanja: pet sati spavanja ne ostavlja dovoljno vremena za učenje. O Japancima i istočnim narodima općenito često stereotipno razmišljamo kao o disciplinarnim, pokornim i ponekad fanatičnim osobama. Njihovo učenje za ispite – kako nas obavještavaju novine – sastoji se u memoriranju beskrajna niza činjenica. To je dakle "štrebbersko", a ne razumijevajuće i kreativno učenje. Pogledajmo malo podrobnije japanski sustav školstva.

Školovanje počinje sa šest godina. Većina mlađih završava srednjoškolsko obrazovanje. Srednje škole razlikuju se po ugledu i roditelji daju sve od sebe da djecu upišu u najbolje moguće škole. Otprikljike 25 posto svršenih srednjoškolaca nastavlja školovanje na sveučilištima i skoro svi završavaju studij, po čemu je Japan u svjetskom vrhu. U srednjoj školi rezultati japanskih učenika bolji su nego u većini razvijenih zemalja. Jedan od razloga je i obiteljska podrška: japanske obitelji podupiru svoju djecu te očekuju da će biti marljiva i postići dobar uspjeh u školi. S djetetovim uspjehom u školi veoma je povezan i obiteljski ponos. Škola je u središtu interesa, tako da japanske majke – koje uglavnom nisu zaposlene – često kupuju školske udžbenike za sebe, da bi točno znale što im djeca uče.

Količina vremena i napora koje japanski učenici ulažu u školu vrlo je velika. U razredu ima 40 do čak 50 učenika, a gradivo u višim razredima prepuno je brojnih činjenica i podataka koje valja naučiti. Izvanškolske aktivnosti su dopuštene, ali japanski učenici za njih nemaju vremena: nakon redovite nastave u školi

oni u pravilu odlaze u dopunske škole zvanu juku. To ne treba čuditi: uspjeh u školi snažno utječe na kasniji uspjeh u životu. Rezultati završnih testova u srednjoj školi odlučujući su za vrstu i prestiž fakulteta koji će se upisati, a to nadalje određuje tko će dobiti prestižne i dobro plaćene poslove u japanskoj vladu i privredi.

Način podučavanja u japanskim školama vrlo je poseban. Umjesto razlike u sposobnostima učenika (kao u zapadnjačkim školama), u Japanu se ističu razlike u trudu. Pogreške se ne smatraju odrazom nedovoljnih sposobnosti, nego nedovoljne pozornosti i truda. Evo primjera: japanski je učenik imao problema u crtaju kocke. Učitelj ga je pozvao da nacrtava kocku na ploči. Učenik je bezuspješno pokušavao, ali ga je učitelj držao pred pločom pomažući mu i pitajući razred vidi li se neki napredak u crtaju. Učenik nije pokazivao znakove nelagode. U japanskom razredu pogreške nisu razlog za nelagodu, niti prijetnja samopoštovanju učenika. One se tretiraju kao pokazatelji onoga što treba bolje naučiti.

Dječak je ostao pred pločom gotovo sat vremena, dok nije nacrtao zadovoljavajuću kocku.

Visoka motiviranost i disciplina učenika, specifično ustrojstvo razreda te obrazovanje usmjereno na što potpunije savladavanje pojedinoga problema (kao što je crtanje kocke) posebne su značajke japanskoga školstva. Možda su te značajke uistinu zaslužne za snažnu privredu i bogatstvo Japana. Vama u hrvatskim školama juku je vjerojatno nešto nezamislivo.

U ovom dijelu poglavlja razmotrit ćemo sljedeća pitanja:

Koje su funkcije škole kao institucije? U čemu je razlika između odgoja i obrazovanja?

Kako se obrazovanje razvijalo tijekom povijesti? Koje su glavne sociološke teorije o obrazovanju?

Smanjuje li suvremena škola društvene nejednakosti ili ih povećava? Kakva je veza obrazovanja i socijalne stratifikacije?

Ima li smisla ići u školu? Isplati li se?

Riječ "Škola" potječe iz starogrčkoga jezika i izvorno je značila "slobodnu upotrebu duhovnih snaga". Danas ta riječ baš i nema to značenje, ali treba imati na umu da je tijekom povijesti školovanje bilo uglavnom rezervirano samo za one koji su si to mogli priuštiti, tj. uložiti vrijeme i novac da bi se posvetili njegovovanju vlastitih duhovnih sposobnosti kao cilju po sebi, bez ikakvih briga o praktičnoj upotrebljivosti stičena znanja. Razvojem industrijskoga društva prilike su se promijenile: mnoga nova znanja, ubrzan ritam društvenih promjena, nove ekonomski uloge – sve je to značilo da pojedinci, da bi bili učinkoviti, moraju usvojiti posebna znanja i vještine kako bi uspješno obavljali svoje različite uloge. Obrazovanje za tako složeno društvo nije moglo biti prepušteno slučaju. Ono zahtijeva skup specijaliziranih institucija (osnovnih, srednjih i visokih škola, sveučilišta), gdje će pojedinci

stjecati potrebna znanja za svoje uključivanje u svijet rada. **Obrazovanje** možemo, dakle, definirati kao sustavno i formalizirano prenošenje znanja, vještina i vrijednosti.

Škola je, kao što znamo, jedan od najvažnijih agenata socijalizacije, tako da mnogi sociolozi kao jednu od glavnih funkcija obrazovanja u društvu navode upravo socijalizaciju (prenošenje vrijednosti), odnosno **odgoj**. Druga glavna funkcija jest upravo prenošenje znanja i vještina, što možemo nazvati obrazovanjem u užem smislu (ili izobrazbom, podukom, treningom). Kako se te dvije funkcije – odgoja i obrazovanja – ostvaruju u zbilji, teško je odrediti. Ustrojstvo škole i zahtjevi učenicima uvijek imaju dvostruki učinak: naučiti ih ponašanju te natjerati ih da nauče nešto. Odgoj i obrazovanje, socijalizacija i učenje znanja i vještina tako su nerazmrsivo isprepleteni u procesu obrazovanja.

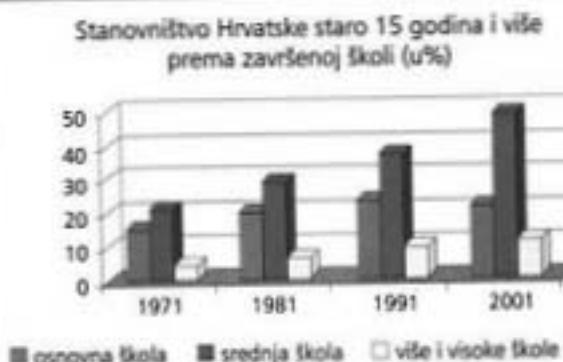
Povijesni razvoj obrazovanja

Tri tipa obrazovanja tijekom povijesti

Američki sociolog Randall Collins razlikuje – s obzirom na različite zahtjeve za obrazovanjem – tri tipa obrazovanja tijekom povijesti: obrazovanje za praktične vještine, obrazovanje za pripadnost statusnoj grupi i obrazovanje pod kontrolom birokracije. Ta tri tipa obrazovanja Collins povezuje s Weberovom teorijom stratifikacije (usporedi 6. poglavlje), odnosno klasom, statusnom grupom i strankom. Obrazovanje se tako pojavljuje kao vid borbe za praktične ekonomske vještine, za kulturnu integraciju i prestiž posebnih grupa, te za političku kontrolu koju provode formalne organizacije (ponajprije država).

Obrazovanje za praktične vještine odvija se u procesu rada, bez velike formalizacije. To znači da naučnici pomažu kod iškustnih majstora. Gledanjem, slušanjem, oponašanjem i ponavljanjem uče se vještine potrebne za obavljanje određena posla. U takvom obrazovanju najčešće nema nikakvih svjedodžaba ili diploma. Valja napomenuti da je taj tip obrazovanja prisutan i danas – rašireno je mišljenje da znanje koje se stječe u školi nije praktično upotrebljivo, pa se i danas većina vještina uči na samome poslu.

Obrazovanje za pripadnost statusnoj grupi. Weber je, vidjeli smo, statusnu grupu opisao kao zajednicu koja se temelji na zajedničkoj kulturi, stvara svijest o pripadnosti (i prema tome naglašava razliku u onisu na ostale) i bori se za prestiž i ugled. Jedno od najvažnijih sredstava u stvaranju takvih grupa je zajednička kultura. Obrazovanje je tijekom povijesti najčešće služilo upravo za organizaciju statusnih grupa.

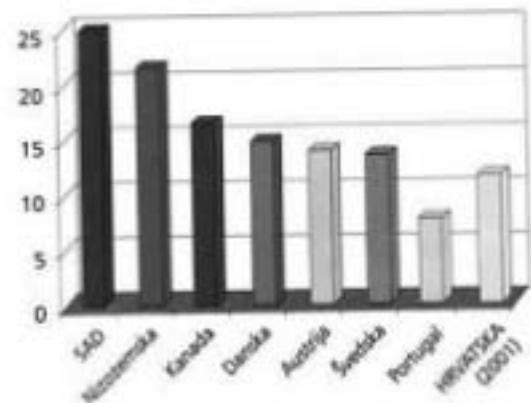

Grupe s višim statusom teže se svojim stilom života i dokolicom izdvojiti od ostalih, tako da se njihovo obrazovanje nastoji oštros razlikovati od praktičnog obrazovanja. Ono je bilo ceremonijalno, estetsko i odvojeno od praktičnih djelatnosti.

Takov je tip obrazovanja postojao tijekom čitave povijesti i u mnogim zemljama, osobito u onima gdje je vladala aristokracija. I danas je u modernom visokoškolskom obrazovanju prisutno kao oblik elitnijeg i "finijeg" obrazovanja. Najpoznatija sveučilišta, Oxford i Cambridge u Engleskoj, primjerice, i danas imaju nastavne programe usmjerene na proučavanje klasične kulture i književnosti, dakle relativno nepraktične stvari. U Francuskoj je najprestižniji studij filozofije, dok tehničke discipline imaju mnogo niži status, a studij geografije, prema jednom istraživanju – najniži.

Obrazovanje pod kontrolom birokracije nastaje nakon uspostave modernih nacionalnih država od 18. stoljeća na ovamo. Obrazovanje organizira i nadgleda državna birokracija. Tako je pruska država počela tijekom 17. i 18. stoljeća graditi sustav javnih škola i regrutirati državne činovnike iz redova sveučilišno obrazovanih. U istom razdoblju francuska je država osnovala vojne i tehničke škole, da bi svoje činovnike pronašla izvan aristokracije. Općenito govoreći, razvoj masovnoga državno kontroliranog obrazovanja, u kojem je poduka nacionalne povijesti i kulture uvijek imala važno mjesto, izuzetno je značajan za stvaranje političke lojalnosti stanovništva. Birokratski karakter tog obrazovanja vidljiv je u njegovoj formalizaciji – sadržaji koji se podučavaju podijeljeni su na segmente (različite predmete i razrede), propisani su uvjeti za prelazak iz jednoga stupnja u drugi, na kraju se dobivaju svjedočstva i diplome, na osnovi kojih se njihovim vlasnicima priznaju određena zakonska prava.

Postotak stanovništva 25 – 64 godine sa sveučilišnom diplomom 1998. godine

Tri navedena tipa obrazovanja predstavljaju idealne tipove. To znači da ih ne treba shvatiti kao stvarne oblike obrazovanja u pojedinom povijesnom razdoblju, nego kao neku vrstu modela koje u većoj ili manjoj mjeri sadrže konkretni sustavi obrazovanja. Danas je u svim državama obrazovanje pod kontrolom države, ali se u okviru takva birokratski organiziranog obrazovanja odvija i obrazovanje za praktične vještine i borba između različitih društvenih grupa (klasa, statusnih grupa, etničkih i rasnih grupa) za sudjelovanje u elitnom ili prestižnom obrazovanju. Različite vrste zahtjeva za obrazovanjem – praktičnim, statusnim i birokratskim – mogu se promatrati kao dio kulturnog tržišta na kojem se društvene grupe nadmeću nastojeći postići određene ciljeve. Interes države za birokratskom kontrolom nad određenim klasama može se isprepletati s interesima tih klasa da povećaju svoje kulturne rezultate kako bi popravili vlastiti položaj, odnosno obrazovanjem osigurali vertikalnu socijalnu mobilnost.

Elitno i demokratsko obrazovanje

Razlike koje možemo uočiti između obrazovnih sistema u razvijenim industrijskim društvima također se mogu razjasniti uvidom u povijesni razvoj. Zahtjevi za višim stupnjevima obrazovanja u svim su zemljama tijekom povijesti uzrokovali obrazovne reforme. Te su reforme polazile od dviju posve različitih pretpostavki: u europskim zemljama i Japanu smatralo se da je obrazovanje nakon osnovnoga zapravo "priprema za elitu", dok se u SAD-u smatralo da obrazovanje služi javnim potrebama i, prema tome, predstavlja opće dobro, koje treba biti dostupno svima. Različita polazišta utjecala su i na različit razvoj obrazovnih sustava. U

zemljama u kojima je prevladavalo mišljenje da srednje i visoko obrazovanje služe kao "pripremanje za elitu", školski su se sustavi razvijali tako da su nastali različiti tipovi srednjih škola, od kojih su neke omogućavale nastavak školovanja, a neke su obrazovale učenike za zapošljavanje. Velika je Britanija dugo imala takozvani 11+ sistem, u kojem su djeca nakon jedanaeste godine usmjeravana u strukovne ili općebrazovne školske "staze". Smještanje u određenu obrazovnu "stazu" određivalo je obrazovnu sudbinu djeteta nakon jedanaeste godine. Na višim su razinama obrazovanja upisi na visoke škole bili ograničeni. Nasuprot tomu, američko je polazište bilo demokratsko: škola je trebala obrazovati odgovorne građane. Školski se sustav razvijao tako da praktički svi mlađi završavaju opću srednju školu (tzv. *high school*), a upisi na visoke škole mnogo su lakši.

Općenito možemo reći da vrsta obrazovanja koja se u nekom društvu smatra poželjnim ovisi o odnosu snaga između različitih društvenih grupa. Različite društvene grupe zagovarat će različite obrazovne ideale i ideologije, a otud i različite obrazovne politike. Promjene u političkom odnosu snaga uzrokovat će i promjene u nastavnim programima. U povijesti možemo pratiti uspon i pad utjecaja pojedinih grupa: od aristokracije, čiji se utjecaj smanjuje, do uspona novih konkurenčkih grupa poput poslovno orientirane srednje klase, demokratskih reformatora i državnih planera. Tablica nam pokazuje tipologiju obrazovnih idea i njihovih nositelja.

"Opća ideologija" izvorno je povezana s aristokracijom i u njoj se zagovara široko opće obrazovanje. Nasuprot tomu, trgovci i stručnjaci kao nositelji "specijalističke ideologije" zagovarat će izobrazbu za zanimanja i profesije. Tamo gdje trgovački i industrijski

Tipologija obrazovnih idea

Društvena grupa	Ideologija	Obrazovna politika
Aristokracija	Opća	Opće obrazovanje u kojem se njeguju kultiviranost, karakter i samostalna prosudba.
Klase trgovaca i stručnjaka	Specijalistička	Stručno i profesionalno obrazovanje koje daje izobrazbu za poželjna zanimanja i položaje.
Radikalni reformatori	Demokratska	Širenje "elitnijeg" obrazovanja, kako bi svatko dobio mogućnost da "postane aristokrat"
Državni planeri	Utilitaristička	Niži strukovni i poluprofesionalni programi koji daju izobrazbu za zanimanja potrebna u privredi i državnim službama.

orientirani dijelovi srednje klase imaju veću političku moć u društvu, obrazovanje iz područja prirodnih i tehničkih znanosti (i njihova primjena u industriji) prevladavat će nad društvenim i humanističkim obrazovanjem. "Demokratska ideologija" zagovarat će širenje najkvalitetnijeg obrazovanja, kako bi ono postalo dostupno svima. Početkom 19. stoljeća ta demokratska ideologija snažno je utjecala na promjene u Sjedinjenim Američkim Državama, da bi sredinom 20. stoljeća postala značajna snaga u gotovo svim zemljama svijeta.

Humanističko obrazovanje, koje je u prošlosti bilo dominantan oblik višeg obrazovanja u Europi, danas je uglavnom povezano s nižim dijelovima srednje klase, na primjer s umjetnicima, piscima, učiteljima. Specijalističko obrazovanje prevladava među višim dijelovima srednje klase – poslovnim ljudima, menadžerima i

profesijama s visokim statusom kakve su medicina ili pravo. U mnogim se zemljama odvija neprekidna borba između zastupnika opće i demokratske ideologije i zastupnika specijalističke ideologije. U školskim programima to se može prepoznati kao inzistiranje na demokratičnosti obrazovanja i zajedničkim školskim programima za sve nasuprot utilitarističkoj ideologiji koja ističe individualne sposobnosti i praktičnu, specijalističku izobrazbu.

Današnji školski programi kompromis su između koncepcija navedenih u gornjoj tablici. Općenito govorči, na nižim stupnjevima obrazovanja uče se osnovne vještine koje pripremaju učenike za dalje obrazovanje. Srednjoškolsko obrazovanje mješavina je općeg obrazovanja i praktičnih vještina. Visoko obrazovanje dijelom je humanističko, a dijelom specijalističko.

Masovno obrazovanje. *Sve veći broj ljudi u modernim društvima dostiže sve više razine obrazovanja. S jedne strane to znači općenitu bolju naobrazbu stanovništva, dok s druge strane svjedoči i diplome sve manje vrijede kao jamstvo za nalaženje dobra zapošljenja.*

Sociološke teorije o obrazovanju

Makrosociološki pristupi obrazovanju bave se ponajprije ulogom obrazovanja u društvu i odnosom između škole i drugih društvenih institucija. Obje glavne sociološke perspektive – funkcionalistička i konfliktna – slažu se da je obrazovanje u društvu izuzetno značajno, ali daju različita objašnjenja i prijedloge. Interakcionistički pristup obrazovanju je mikrosociološki – usredotočuje se na interakcije među učenicima, ili između nastavnika i učenika. (O mikro- i makrosociologiji vidi u 1. poglavljiju.)

Funkcionalistička perspektiva na obrazovanje

Funkcionalisti smatraju da je socijalizacijska funkcija obrazovanja vjerojatno najvažnija. E. Durkheim je, primjerice, mislio da škola mora biti most između pojedinca i društva. Prema Durkheimu, moderna industrijska društva izuzetno su složena, s vrlo razvijenom podjelom rada i s brojnim ulogama koje obnašaju vrlo različiti pojedinci. U tu raznolikost (heterogenosti) pojedinaca, koju nije moguće sprječiti, treba što ranije unijeti neku količinu homogenosti, da bi se osigurala integracija društva. Škola je glavno sredstvo za postizanje te ujednačenosti (homogenosti). Moralne vrijednosti su za Durkheima osnova društvenoga poretka, a društvo osigurava svoje neprekinuto postojanje upravo svojim obrazovnim institucijama. Svaka promjena u društvu odražava se u obrazovanju, ali i obrnuto. Obrazovanje ima aktivnu ulogu u društvenim promjenama. Durkheim analizira razred kao "društvo u malom" i jedan od najvažnijih agensa socijalizacije. Škola služi kao međustupanj između obitelji i moralnoga poretka društva. Učenje disciplini je najbitniji vid moralnosti u razredu.

Američki sociolog Talcott Parsons također je smatrao da je škola žarište socijalizacije u modernim društвима. Škola uči djecu da se društvo ne sastoji od roditelja, rođaka i prijatelja, nego su u razredu svi međusobno jednak i imaju jednaké šanse. Škola, prema Parsonsu, omogućuje djeci da shvate razliku između partikularističkih i univerzalističkih normi vrednovanja,

a to je nužna pretpostavka za njihovo uključivanje u svjet odraslih. **Partikularističke norme** znače, poejnostavljeno, vrednovanje pojedinca s obzirom na to što je, a ne tko je: roditelji vrednuju dijete kao posebnu i iznimnu osobu, kao svoje dijete, a ne kao svu ostalu djecu. Partikularistički standardi vrednovanja povezani su s pripisanim (askribiranim) društvenim položajima (usporedi poglavlje o stratifikaciji). Nasuprot tomu, **univerzalističke norme** podrazumijevaju da je pojedinac samo jedan od mnogih (jednakih), te da je njegov položaj uvjetovan usporedbom s drugima, a ne zajamčen unaprijed. To zapravo znači da su njegove sposobnosti i postignuća vrednovani sa stajališta općih mjerila prihvaćenih u društvu, a ne s obzirom na posebna mjerila (kao što je biti nečijim djetetom ili pripadnost rasi, naciji, vjeri ili klasi). Upravo u školi dijete uči tu važnu razliku, koja čini pripremu za život u budućnosti. Sa stajališta socijalizacije, dakle, obrazovanje ne znači samo prenošenje vrijednosti i normi društva (zato jer to čine i drugi čimbenici socijalizacije), prema Parsonsu – škola je društvo u malom: tu se uče najvažnija pravila života.

Druga funkcija obrazovanja odnosi se na, da tako kažemo, funkcionalne aspekte, odnosno ulogu koju sustav obrazovanja ima u modernom društvu s obzirom na, ponajprije, funkcioniranje društvenoga sistema kao cjeline. Prema Parsonsu, obrazovanje je društvena institucija koja služi selekciji i alokaciji pojedinaca na društvene položaje. Što to znači? Škola bi, prema funkcionalistima, trebala poštovati **meritokratska načela** – sustav nepristranih, objektivnih mjerila vrednovanja sposobnosti, truda i postignuća svakoga pojedinca. Meritokratska (od engleskoga *merit* = zasluga) načela trebala bi vrijediti u čitavom društvu (tko radi složeniji, teži posao, trebao bi biti bolje plaćen), ali su osobito važna u školi. To znači da učenici koji su sposobniji i više se trude trebaju biti nagrađeni boljim ocjenama, što će im onda omogućiti dalje školovanje te, napokon, bolje plaćeni posao i viši društveni položaj. Škola tako treba služiti kao društveni mehanizam **selekcije** – izbora najsposobnijih pojedinaca koji će zauzeti najvažnije položaje u društvu (usporedi odjeljak o funkcionalističkim teorijama stratifikacije). Istodobno, škola je društveni mehanizam za **alokaciju** – razmještaj ljudi u određene profesionalne uloge.

Ispunjavanjem spomenutih funkcija (prenošenje kulturne tradicije, socijalizacija, selekcija, alokacija) škola bitno pridonosi jačanju **integracije** društvenoga sistema. To je osobito bitno u rasno i etnički

Funkcionalistička perspektiva naglašava, između ostalog, ulogu obrazovanja u socijalizaciji pojedinaca i integraciji društvenoga sistema. Na fotografijama vidimo ritual u kojem američki učenici odaju počast nacionalnoj zastavi te male Japance odjevane u tradicionalnu odjeću.

mješovitim društvima. U SAD-u, primjerice, učenici različitoga rasnog i etničkoga podrijetla uče što znači biti Amerikanac, usvajaju zajedničko kulturno nasljeđe i pripremaju se da budu "odgovorni građani".

Osim ovih očitih funkcija, škole ispunjavaju i neke *latentne funkcije* – to znači da proizvode posljedice koje nisu namjeravane i spoznate. Evo nekih: škole služe kao institucije za čuvanje djece, odnosno mješta gdje će djeca biti na sigurnom, što je važno kad su oba roditelja zaposlena. Nadalje, škole su, kako to neki sociolozi nazivaju, "bračno tržište" – omogućuju mladima da izaberu partnera slična socijalnoga podrijetla. U školama se također razvijaju društvene vještine komuniciranja, sklapanja prijateljstava i slično, a one su i mjesto nastanka različitih omladinskih subkultura. Napokon, formalno obvezno obrazovanje drži mlade podalje od tržišta rada: time se smanjuje stopa nezaposlenosti i onemogućuje konkurenca mladih i odraslih za radna mjesta.

Funkcionalistički pogled na obrazovanje naglašava važne funkcije koje obrazovanje doista ima u društvu: socijalizaciju, selekciju, alokaciju i integraciju. No, kritičari upozoravaju na probleme u takvom shvaćanju. Prvo, funkcionalisti govore o funkcijama obrazovanja s obzirom na potrebe društva u cjelini. Pitanje jest: ima li obrazovanje zaista takvu funkciju, ili služi interesima onih koji vladaju u društvu i kontroliraju obrazovanje? Prenosi li obrazovanje stajališta društvene većine ili manjine? S time je povezano i sljedeće pitanje. Funkcionalisti, naime, drže da članovi društva imaju zajednički sustav vrijednosti. No, u društvu postoje brojne grupe koje se sukobljavaju oko vjerskih, moralnih i kulturnih pitanja. Odražava li obrazovanje te sukobe, ili se u školama nameće vrijednosni sustav samo nekih grupa?

Konfliktne teorije o obrazovanju

Bit konfliktnoga pristupa izučavanju obrazovanja sastoji se u naglašavanju uloge škole u reprodukciji i legitimiranju postojećih društvenih odnosa i poretku. Iako se u zapadnoj tradiciji školovanje shvaća kao prilika za izgradnju duhovnih sposobnosti pojedinca i uspon na društvenoj ljestvici (uzlaznu socijalnu mobilnost), konfliktni teoretičari tvrde upravo suprotno: škola je društveni mehanizam održavanja postojećega sistema socijalne stratifikacije. Konfliktne teorije o obrazovanju temelje se na Marxovim i Weberovim stajalištima.

Škola kao najvažniji ideološki aparat države u kapitalizmu. Francuski filozof Louis Althusser smatra državu važnim čimbenikom održanja postojećih odnosa u društvu (podjelu na kapitaliste i radnike). Država to čini putem svojih represivnih (policija, vojska, sudstvo) i ideoloških aparata (obitelj, religija, masovni mediji itd.). Škola je najvažniji ideološki aparat države, jer se u školi ne uče samo znanja i vještine potrebne na radnom mjestu, nego se prenosi i ideologija (usp. 8. poglavlje). Osnovna svrha prenošenja ideologije putem škole jest uvjeriti buduće radnike u kapitalističkom društvu da je njihov položaj prirodan, nepromjenjiv i opravдан. Na taj se način, prema Althusseru, radna snaga nužna za kapitalističku ekonomiju reproducira i pogledu kvalifikacija (znanja i vještina), i u pogledu vrijednosti i stavova (vladajuće ideologije). U školi se budući radnici pripremaju da budu točni, disciplinirani i poslušni, tako da ne ugroze postojeći sustav proizvodnje i organizacije društva u cjelini.

Princip korespondencije. Dvojica američkih sociologa (Bowles i Gintis) razvijaju te ideje, nastojeći po-

kazati da su odnosi u školi sukladni (korespondentni) s odnosima na radnom mjestu. U školi se odražavaju najbitnije značajke radnoga mjesta i tako se djeca pripremaju za uloge na tržištu rada – da budu poslušna radna snaga. Autoritarna struktura škole slična je birokratskoj strukturi poduzeća i u obje se pozitivno vrednuju marljivost, disciplina, podložnost. Još je jedna sličnost: u školi učenici ne uče radi želje za znanjem, nego zbog ocjena; odrasli ne rade zato što vole svoj

posao, nego su motivirani jedino plaćom. Školski dan razdijeljen je u nepovezane dijelove (matematika, povijest, strani jezik i tako dalje). Zašto se uče ti predmeti, a ne neki drugi, ostaje učenicima nepoznanim. To ih, međutim, priprema za fragmentaciju u procesu rada, gdje je izrada nekoga proizvoda (na primjer automobila) razbijena na odvojene radne zadatke u kojima radnik ne nalazi smisao.

Skriveni nastavni program je neodređen skup vrijednosti, stavova i ponašanja koji, prema mišljenju konfliktnih teoretičara, suptilno oblikuje djecu u skladu sa zahtjevima vladajućih institucija. Učitelji oblikuju i potkrepljuju osobine koje su u skladu sa standardima srednje klase – marljivost, odgovornost, savjesnost, pouzdanost, samokontrolu i učinkovitost. Od učenika se traži da budu tihi, točni, da čekaju svoj red, da zadovolje učitelje i prilagode se zahtjevima grupe. Način izvođenja nastave i udžbenici često prenose sadržaje i vrijednosti koji su implicitni i različiti od službenog i formalnoga školskoga programa. Mnoga istraživanja potvrđila su prisutnost seksizma i rasizma u skrivenom nastavnom programu. Žene se, primjerice, najčešće prikazuju u ulozi majke i kućanice, a pripadnici različitih rasnih i etničkih skupina manje vrijednjima.

Kredencijalizam je zahtjev da je za određeni posao potrebna svjedodžba (diploma). Zadnjih desetljeća brzo

Za i protiv kredencijalizma

Kritičari kredencijalizma smatraju da zahtjevi za svjedodžbama i diplomama nemaju mnogo veze sa zbiljskom sposobnošću da se obavlja neki posao. Osim malobrojnih zanimanja koja traže specijalistička tehnička znanja, školovanje, po svemu sudeći, ne daje vještine koje većina poslova traži. Osim toga, znanje koje se stekne u školi obično ne traje dugo: moglo bi se reći da je "poluživot" školskoga znanja (to jest vrijeme koje je potrebno da početna razina znanja padne na polovicu) izuzetno kratko, te obično traje do dobivanja ocjene ili polaganja ispita. Nakon toga, znanje sve brže "isparava". Napokon, istraživanja su pokazala da postoji vrlo slaba ili nikakva povezanost između školskih ocjena i uspješnosti u poslu.

No, kritičari kredencijalizma griješe tvrdeći da posjedovanje svjedo-

džbi o završenoj školi nema nikakve veze s kvalitetom obavljanja posla. Uspon kredencijalizma povezan je ponajprije s potrebama velikih organizacija. Za te su organizacije svjedodžbe vrlo korisni znaci da će se njihovi imaoци ponašati na prikidan način. Oni koji su uspjeli doći do svjedodžbe ili diplome vrlo će vjerojatno biti sposobni koncentrirano i disciplinirano se posvetiti poslu – nešto što učenici i studenti moraju stalno činiti tijekom školovanja. Ostale organizacijski poželjne osobine uključuju pouzdanost (doći na posao svakoga dana na vrijeme i biti pripravan za rad), sposobnost samostalna rada i sposobnost prilagodavanja naredbama pretpostavljenih. Sa stajališta poslodavca mnogo veće izglede da budu dobri zaposlenici imaju upravo oni koji su preživjeli torturu pisanja

domaćih zadaća i seminarских rada, razumijevanja gradiva i polaganja ispita, nego oni koji nisu prošli to iskustvo. Poslodavcima, dakle, nisu toliko bitna posebna znanja i vještine koji se uče u školi, nego osobine koje su posljedica školskoga "treninga": pouzdanost, discipliniranost, pokornost, odgovornost.

Prema tome, iza širenja kredencijalizma stoje potrebe velikih organizacija. Pouzdavanje u svjedodžbe i diplome najučinkovitiji je i najjeftiniji način obradivanja ljudi i popunjavanja položaja u velikim organizacijama. Kada se takvi postupci uspostave diljem društva, nužno dolazi do inflacije diploma, jer sve veći broj ljudi teži obrazovnim stupnjima koji im, vjeruju, povećavaju izglede za bolji posao.

raste broj ljudi koji imaju svjedodžbe ili diplome kao potvrdu završenog obrazovanja. Funkcionalistički teoretičari to objašnjavaju potrebama privrede za sve kvalificiranjem radnom snagom – tehnologija se brzo razvija i postaje sve složenijom, a time se povećava obrazovna razina potrebna za opsluživanje te tehnologije. Konfliktni teoretičari odbijaju takva objašnjenja. Randall Collins, jedan od vodećih konfliktnih teoretičara, smatra da školska diploma služi više kao mjerilo statusa u društvu, nego što jamči neka posebna znanja. On tvrdi da se većina znanja potrebnih za obavljanje nekoga posla nauči na samom poslu, a ne u školi. Također, opovrgava tezu da tehnološki razvoj zahtjeva sve obrazovaniju radnu snagu: poslovi tipkačice, recepcionera, prodavača, učitelja, radnika na tekućoj traci i mnogi drugi ne trebaju bitno više obrazovanja od onoga što su imali prije pola stoljeća. Sve višu razinu obrazovanja ("trku za diplomama"), koja se zahtjeva za određene poslove, Collins objašnjava tržišnom logikom. Dok je nekada uspješan završetak neke škole jamčio poboljšanje imovinskoga stanja i ugleda pojedinca (a time i uzlaznu socijalnu mobilnost), danas – u eri masovnog obrazovanja – više nije tako. Dolazi do inflacije diploma. Sve više ljudi ima visoku razinu obrazovanja, pa tržište rada (poslodavci) na to reagira zahtjevima za još višom obrazovnom razinom za obavljanje istog posla. Evo jednoga primjera: u Hrvatskoj je prije 50 godina trebalo završiti učiteljsku školu (srednju), da bi se postalo učiteljem. Prije 30 godina za taj je posao trebalo završiti višu ili visoku školu. Danas učitelji moraju imati završen pedagoški fakultet u trajanju od četiri godine.

Školovanje, prema konfliktnim teoretičarima, više ne jamči uzlaznu socijalnu mobilnost, nego uglavnom smješta lude na mesta društvene ljestvice slična onima na kojima su njihovi roditelji. Neka istraživanja pokazuju, primjerice, da se, ekonomski gledano, školovanje sve manje isplati: sa svakom godinom obrazovanja više pada isplativost obrazovanja mjerena u smislu dobrog posla i dobre plaće. Ukratko, obrazovanje ne djeluje kao mehanizam smanjivanja društvenih nejednakosti: unatoč povećanoj razini obrazovanja mnoštva ljudi, njihov relativni položaj u sistemu socijalne stratifikacije ostaje u osnovi isti.

Interakcionističke teorije o obrazovanju

Interakcionističke teorije analiziraju obrazovanje s mikrosociološkoga stajališta – usredotočuju se na sva-kodnevne interakcije u razredu ili u pojedinoj školi. U

središtu pozornosti su interakcije između nastavnika i učenika, između samih učenika te prilagodbe učenika na zahtjeve škole.

Tipiziranje i etiketiranje. Nastavnici svrstavaju i vrednuju učenike na određen način. Na osnovi toga tipiziranja nastavnici se odnose prema učenicima na poseban način, a sami učenici onda odgovaraju na takve postupke. U procesu **tipiziranja** možemo razlikovati tri stupnja: spekulacija je prvi stupanj – kada se učenike početno tipizira na osnovi izgleda, stava ili načina govora. Nakon toga slijedi elaboracija – kada se prvotno tipiziranje potvrđuje ili zamjenjuje novim. Učitelj napokon dolazi do treće faze – stabilizacije – kada vjeruje da zaista poznaje učenika i da zna kako se prema njemu treba ponašati.

Interakcionisti su se posebno bavili posljedicama koje ima negativno tipiziranje, odnosno **etiketiranje**. Ako nastavnik, primjerice, na osnovi jedne pogreške ocjeni učenika problematičnim ili nediscipliniranim, to može imati značajne posljedice. Na osnovi izoliranoga postupka daje se etiketa na osobu u cjelini. Lako je moguće da i drugi nastavnici prihvate etiketu tog učenika kao devijantnog i prema njemu se tako počnu odnositi. Suočen s takvim etiketiranjem, učenik će s vremenom i sam prihvati tu etiketu i početi se zaista ponašati u skladu s njom. Potražit će društvo sebi sličnih, to jest drugih učenika s etiketom devijantnosti. Na taj način, upozoravaju interakcionisti, olako etiketiranje "proizvodi" devijantne subkulture u školama. Na osnovi značenja formiranih u interakciji, odnosno na osnovi definicije situacije, nastaju zbiljske socijalne pojave. To je primjer socijalne konstrukcije zbilje.

Teorija o samoispunjavanjučem proročanstvu tvrdi da nastavnikovo tipiziranje učenika sposobnima ili "tupima", te predviđanje njihova školskog uspjeha ima tendenciju da ista se ostvariti. Nastavnik definira učenika na određen način, kao "bistrog" ili "tupog", a onda se prema njemu ponaša tako da se to predviđanje (proročanstvo) doista i ostvari. Od bistroga će učenika tražiti više, a i učenik će o sebi početi misliti kao o bistrijem, pa će se više truditi. Opet vidimo da interakcija i definicija situacije proizvode "realne" učinke.

Učeničke strategije prilagodbe. Britanski sociolog Peter Woods primijenio je Mertonovu tipologiju adaptacije na strukturalne pritiske (usporedi odlomak o devijantnosti u 4. poglavljiju) i pokazao da učenici upotrebljavaju različite strategije za prilagodbu zahtjevima koje škola postavlja. Učenici mogu prihvati ili odbacivati cilj akademskog uspjeha u školi te institucionalna sredstva za postizanje toga cilja. Razradujući

Mertonovu tipologiju, Woods napominje da učenici mogu prihvati te ciljeve i sredstva više ili manje gorljivo te iz različitih razloga. Škola, naime, ne uključuje samo odnos prema učenju i nastavnicima, nego i prema drugim učenicima. On razlikuje čak osam tipova prilagodbe školi:

- ulagivanje** – učenici nastoje pridobiti naklonost nastavnika i nije im bitno što drugi učenici misle o tome. Drugi ih učenici smatraju "Štreberima" ili "ulizicama";
- poslušnost** – učenici osjećaju određenu bliskost i s ciljevima i sa sredstvima, jer žele postići dobar uspjeh, osobito ako imaju planove za nastavak školovanja;
- opportunizam** – učenici uglavnom prihvataju ciljeve i sredstva škole, ali ponekad od njih odustaju da bi dobili podršku grupe svojih vršnjaka;
- ritualizam** – takve učenike nije teško držati pod nadzorom; oni će obavljati školske zadatke i poštovati školska pravila, ali ih ne zanimaju ni uspjeh ni potvrda nastavnika;
- uzmicanje (povlačenje)** – znači odbacivanje i ciljeva i sredstava škole, ali bez otvorene pobune; takvi učenici na nastavi "drijemaju" ili se zafrkavaju, ali se ne suprotstavljaju ciljevima škole;
- kolonizacija** – obuhvaća ravnodušnost prema ciljevima i neodređenost prema sredstvima; učenici prihvataju školu kao mjesto gdje moraju provoditi dio vremena i pokušat će iz toga izvući maksimum: ako treba (i ako se može), varat će i prepisivati da bi se provukli;
- nepopustljivost** – učenici koji koriste ovu strategiju ravnodušni su prema ciljevima škole i odbacuju sredstva da se oni postignu (to jest školska pravila i rituale); oni mogu ometati nastavu ili čak napadati nastavnike i oštećivati školsku imovinu; često se izdvajaju izgledom, odijevanjem ili frizurom; Takvo ponašanje predstavlja nastavnicima najveći problem od svih navedenih tipova.

- pobuna** – učenici odbacuju i ciljeve i sredstva škole te ih zamjenjuju drugima; to se ponekad događa u višim razredima – djevojke, primjerice, dolaze u školu samo da bi se pokazale ili razgovarale o dečkima. U načelu nastavnici nemaju većih problema s učenicima koji izabiru ovu strategiju.

Obrazovanje i društvena nejednakost

Obrazovanje bi, idealno gledano, trebalo biti sredstvo izjednačavanja (ili približavanja) društvenih položaja pojedinaca, odnosno sredstvo smanjivanja društvenih nejednakosti. No, istraživanja pokazuju da na uspjeh u obrazovanju snažno utječe društvena klasa kojoj učenikova obitelj pripada. Socijalna stratifikacija utječe na raspodjelu obrazovnih mogućnosti isto kao i na raspodjelu bogatstva, prestiža i moći. Obrazovanje na taj način ne djeluje kao "veliki izjednačavatelj", nego upravo kao sredstvo očuvanja i reprodukcije društvenih nejednakosti.

Zbog čega djeca iz različitih društvenih klasa postižu (statistički gledano) različit uspjeh u školi i različito obrazovno postignuće (tj. razinu obrazovanja koju dostignu)? Više je socioloških teorija koje nastoje objasniti tu pojavu.

Klasne subkulture i uspjeh u obrazovanju.

Čak i kad imaju iste sposobnosti (inteligenciju), djeca iz različitih društvenih skupina postižu različit uspjeh u obrazovanju. Neki sociolozi objašnjavaju to različitim vrijednosnim sustavima. Pripadnici radničke klase, primjerice, manje vrednuju obrazovanje nego pripadnici srednje klase, pa ne vide osobita razloga da svoju djecu školiju duže od onoga što je nužno. Viši stupanj naobrazbe ne jamči ni napredovanje u poslu ni poboljšanje društvenog položaja, pa zbog takva vrednovanja

Jezik i klasa

Jezik i kontekst	Ograničeni kod	Razrađeni kod
Oblik govora	Siromašan rječnik i kratke, jednostavne rečenice	Bogat rječnik i duže, složenije rečenice
Značenje	Implicitno	Eksplicitno
Komunikacija	Partikularistička i vezana uz kontekst	Univerzalistička i nezavisna od konteksta
Struktura obitelji	Jasno određeni položaji	Usmjerenost na osobu
Klasa	Radnička	Srednja

obrazovanja radnička djeca ranije napuštaju školu da bi se što prije zaposlila i postala samostalna. Oni su uglavnom usmjereni na sadašnjost i ne vjeruju u mogućnost poboljšanja svojega položaja školovanjem, za razliku od djece iz srednje klase koja su odgojena tako da budu ambiciozna, usmjerena na budućnost i napredovanje pomoći školovanju.

Jezični kôdovi. Sociolingvist Basil Bernstein tvrdi da djeca različita socijalnoga podrijetla u najranijoj dobi razvijaju različite kôdove, odnosno oblike govora koji kasnije utječu na njihov školski uspjeh. **Ograničeni kôd** prisutan je kod djece iz nižih slojeva, a znači govor u kojem ima mnogo neizrečenih postavki za koje se očekuje da ih sugovornik zna. To su najčešće kratke, nedovršene, gramatički krvne rečenice, čije je značenje vezano uz određeni kontekst. Ograničeni kôd prevladava u obiteljima iz nižih klasa, koje su povezane čvrstim sustavom normi koje se malokad verbalno izražavaju. Taj je kôd primjereno komunikaciji o praktičnim stvarima i vezan je za konkretni kontekst, a nije upotrebljiv za raspravu o apstraktnim idejama i odnosima. Nasuprot tomu, u **razrađenom kôdu** eksplicitno se izražavaju mnoga značenja koja su u ograničenom kôdu sama po sebi razumljiva. Izričaji su detaljni i jasni, ne zahtijevaju od slušatelja poznavanje konteksta (odnosno zajedničko iskustvo sugovornika). U tom se kôdu mogu izraziti apstraktni stavovi, ideje i odnosi nepovezani s neposrednim, konkretnim iskustvom sugovornika. Pripadnici nižih društvenih slojeva rabe uglavnom samo ograničeni kôd, dok pripadnici srednjih slojeva barataju s oba kôda. Djetetu odraslomu u srednjoj klasi majka će objašnjavati zbog čega, primjerice, nije dobro jesti previše slatkiša (zdravi zubi, debiljina i slično), dok će dijete iz radničke klase čuti samo: "Dosta bombona!".

Djeca koja su usvojila razrađeni kôd imaju mnogo bolje prepostavke za uspjeh u školi, jer škola njeguje i potiče upravo takav tip komunikacije. Mnoge stvari koje se uče u školi po svojoj su naravi apstraktne i nepovezane s neposrednim iskustvom, tako da, prema Bernsteinu, djeca koja ne vladaju razrađenim kôdom zbog toga postižu slabiji uspjeh.

Kulturalna reprodukcija. Reprodukcija kulture vladajućih klasa osnovna je funkcija školskoga sustava, smatra francuski sociolog Pierre Bourdieu. Tu nameñutu dominantnu kulturu on naziva **kulturnim kapitalom** – skupom znanja i vještina koji djeca primaju u najranijoj dobi. Kulturalni kapital nije ravnomjerno raspoređen: djeca iz viših klasa dobivaju ga mnogo više nego ona iz nižih, zbog toga što su od početka socijalizirana

u dominantnu kulturu. Budući da je škola nastavak socijalizacije, ta djeca imaju prednost pred djecom iz radničke klase, jer već poznaju "pravila igre". Znanja i vještine koje djeca dobivaju u najranijoj dobi sastoje se od teško odredivih nijansi u stilu i ponašanju. Djeca iz viših klasa posjeduju taj stil ("šlif"), koji je pak sličan stilu nastavnika u školi. Djeca iz nižih klasa, s druge strane, bivaju eliminirana iz viših razina obrazovanja jer

S funkcionalističkoga stajališta, školovanje pruža djeci znanja i vještine koje će im trebati kad odrastu. Konfliktni teoretičari naglašavaju da se škole razlikuju po kvaliteti i opremljenosti. Neke škole pružaju nekoj djeci mnogo više od drugih. Na taj se način reproduciraju nejednakosti u društvu, umjesto da škola služi promicanju jednakosti i meritokratskih načela.

ne posjeduju taj stil (na kojem su temeljeni ispit), ili pak zato što jednostavno odustanu. Kulturni kapital, prema tome, preko sistema obrazovanja služi obnavljanju (reprodukciji) postojeće klasne strukture društva. Nije, dakle, dovoljno naslijediti materijalna dobra (ekonomski kapital) da bi se pripadalo povlaštenoj klasi. Naslijedivanje društvenih položaja odvija se naslijedivanjem kulturnoga kapitala, a školstvo u tome ima presudnu ulogu.

Pozicijska teorija. Francuski sociolog Raymond Boudon nudi nam još jedno objašnjenje odnosa između društvenih nejednakosti i obrazovanja. On smatra da postoji primarni učinak stratifikacije na obrazovanje, koji se sastoji od subkulturnih razlika među društvenim slojevima, o čemu smo već govorili. Sekundarni učinak stratifikacije na nejednakosti u obrazovanju Boudon želi objasniti pozicijskom teorijom: obrazovno postignuće pojedinca ovisi o njegovom konkretnom položaju u društvenoj strukturi. Što to znači? Želi li dijete odvjetnika ili liječnika postati mehaničar ili konobar, doživjet će društvenu degradaciju – njegov društveni položaj bit će niži od položaja njegovih roditelja. Roditelji će nastojati spriječiti takav izbor školovanja. Nasuprot tomu, dijete iz niže društvene klase koje odabere neko uglednije zanimanje doživjava društveno napredovanje. Boudon smatra da su i djeca i roditelji racionalni u donošenju odluka o budućem obrazovanju. Oni odmjeravaju koristi i štete u izboru određenoga tipa obrazovanja. Dijete iz više klase bit će pod pritiskom roditelja i okoline da izabere obrazovanje slično svojim roditeljima. Dijete iz radničke klase kao korist napredovanja u obrazovanju vidjeti će mogućnost boljega posla i više zarade. Ali, postoje i štete, odnosno troškovi: izabere li radničko dijete neki viši oblik obrazovanja od svoje neposredne okoline, to znači slabljenje povezanosti s obitelji, susjedima i prijateljima iz djetinjstva (koji uglavnom pripadaju radništvu).

Pozicijskom teorijom Boudon želi objasniti statističku činjenicu da većina djece postiže onu razinu obrazovanja koju imaju njihovi roditelji, a uzrok je tomu upravo *racionalno* odmjeravanje šteta i koristi u odlučivanju o obrazovanju. Odluke se moraju donijeti na određenim točkama obrazovanja (koju školu upi-

sati, da li krenuti na fakultet i slično), tako da Boudon smatra da bi za smanjenje društvenih nejednakosti proizvedenih školovanjem bilo korisno reduciranje broja raskrižja u školovanju. Ukratko, njegov je prijedlog da tijekom školovanja što više učenika ima isti nastavni program, tako da ne moraju donositi odluku o izboru obrazovanja.

Ovo su samo neke od socioloških teorija koje pokušavaju objasniti povezanost između društvenih nejednakosti i obrazovanja. One pokazuju da škola nije sredstvo uzlazne socijalne mobilnosti, nego je prije sredstvo održanja postojeće strukture društva. Jednakost među ljudima, međutim, i dalje ostaje jedna od temeljnih vrijednosti zapadne civilizacije, a škola bi, prema mišljenju mnogih, trebala poslužiti kao sredstvo za ostvarivanje te vrijednosti. Jednakost u obrazovanju – a time i smanjivanje društvenih nejednakosti – trajan je ideal mnogih sociologa, političara i pedagoga. No, što točno znači "jednakost u obrazovanju"?

Julia Evetts smatra da jednakost u obrazovanju može imati tri značenja. Prvo, **jednakost šansi**, to jest da svaki pojedinac ima jednak pristup obrazovnim resursima, da svatko ima jednakopravo na školovanje, a škola će obaviti selekciju prema sposobnostima. Prikaz teorija o odnosu između društvenih nejednakosti i obrazovanja pokazuje da takvo shvaćanje jednakosti u obrazovanju samo reproducira postojeće nejednakosti u društvu. Subkulturne razlike, jezični kôdovi, kulturni kapital – sve su to pojmovi koji kazuju da jednakost šanse znače utrku u kojoj svi trkači ne kreću s istoga položaja, nego neki od početka imaju značajnu prednost. Drugo shvaćanje pojma jednakosti u obrazovanju odnosi se na činjenicu da nemaju svi ljudi jednakopravo na obrazovanje. Ako učenike grupiramo prema (intelektualnim) sposobnostima, svakoj grupi možemo ponuditi nastavni program koji učenici mogu svladati, te na taj način dobivamo **jednakost u obrazovnim rezultatima**. Skupina najspasobnijih, primjerice, morat će za lektiru pročitati šest, a skupina najmanje sposobnih dvije knjige. Problem je ovde ponajprije u utvrđivanju sposobnosti, jer testovi sposobnosti nisu najpouzdanije sredstvo za to. Treće shvaćanje jednakosti J. Evetts naziva **pozitivnom diskriminacijom**.

To znači pridavanje posebne pozornosti onim učenicima koji su – zbog toga što su ponikli u nižim društvenim slojevima – lišeni vještina i znanja koje škola visoko vrednuje. Njima treba omogućiti nadoknadu tih manjkavosti, jer oni za to nisu ništa krivi. Takav se pristup ponekad naziva ***kompenzacijskim obrazovanjem***. Na taj se način nadarenoj djeci želi omogućiti da nadoknade manjkavosti koje su posljedica njihova socijalnoga podrijetla.

Obrazovanje je, vidjeli smo, važna društvena institucija koja obavlja neke vrlo bitne funkcije u društvu. Istodobno, neki od škole očekuju da ispravi društvene nepravde i smanji društvenu nejednakost. To je zadaća koju škola ne može obaviti, jer obrazovanje je samo dio društva. Promjene u društvu znače promjene u obrazovanju, a ne obrnuto. No, bez znanja, vještina i vrijednosti koje škole prenose u suvremenim društvima, ta društva ne bi izgledala kao što danas izgledaju.

Dječaci u engleskoj elitnoj školi Harrow 40-tih godina prošlog stoljeća. Jako se u međuvremenu vrlo demokratizalo, u britanskom je školstvu još uvek naglašena podjela na elite i ostale škole. Kako je u Hrvatskoj? Postoje li kod nas elite škole?

Što je škola i čemu služi? Koja su tri čista tipa obrazovanja tijekom povijesti? Kakva je razlika između elitnog i demokratskog obrazovanja? U koji biste tip svrstali gimnaziski obrazovanje u Hrvatskoj? Smatrate li i vi, kao E. Durkheim, da je škola most između pojedinca i društva, odnosno kao T. Parsons – da je ona društvo u malom? Pojasnite pobliže oba odgovora. Osim manifestnih uočavaju se i latentne funkcije škole. Koje? Pod pretpostavkom da ste od predškolskog uzrasta obuhvaćeni sustavom školstva, koja vam se od triju dosadašnjih odgojno-obrazovnih ustanova (vratića, osnovne te srednje škole) čini najboljom u poštivanju meritokratskih načela i zašto? Što je navelo konfliktnе teoretičare da u školi vide mehanizam održavanja postojeće društvene stratifikacije? Što je to kredencijalizam? Kakvu korist očekujete od svojega školovanja, ako prihvatimo mišljenje R. Collinса? O čemu sve ovise uspjeh u školi i obrazovno postignuće? Koja vam se od navedenih teorija o nejednakostima u obrazovanju čini najuvjerljivijom? Na koje se sve načine može shvatiti pojам jednakosti u obrazovanju? Može li škola ispraviti društvene nepravde i smanjiti društvenu nejednakost?

Sažetak

- » U ovom smo se poglavlju bavili dvjema važnim institucijama: **obitelji** i **školom** odnosno obrazovanjem.
- » **Obitelj** je relativno trajna grupa povezana srodstvom, brakom ili usvajanjem, čiji članovi žive zajedno, ekonomski surađuju i skrbe za potomstvo.
- » U **nuklearnoj obitelji** osnova za uređenje odnosa su supružnici i njihovi potomci, dok je krvno srodstvo manje važno. U **proširenoj obitelji** prvenstvo se daje upravo krvnom srodstvu. Tri su načina na koje društva omogućuju naslijedivanje: patrilinarno naslijedivanje znači priznavanje porijekla i naslijedivanje po očevoj liniji, dok **matriilinearno** naslijedivanje znači to isto po majčinoj liniji. U većini modernih društava i porijeklo i naslijede određuju se **bilinearno** – majčina i očeva linija jednako su važne.
- » **Patrilokalne** obitelji žive u domaćinstvu ili zajednički obitelji mladoženje. **Matrilokalne** obitelji žive kod nevestine obitelji. U modernim društвима većina je obitelji **neolokalna** – obitelj obitava neovisno o roditeljima i rođacima.
- » S obzirom na odnose moći u obitelji možemo razlikovati **patrijarhalne obitelji**, u kojima dominira muškarac, **matrijarharne obitelji**, u kojima žene donose najvažnije odluke, te **egalitarne obitelji**, u kojima je raspodjela moći između supružnika jednak.
- » Funkcije obitelji su: **regulacija spolnoga ponašanja, reprodukcija, socijalizacija, skrb i emocijonalna potpora** te **pridavanje socijalnoga položaja**.
- » **Brak** je društveno prihvачena seksualna zajednica dviju ili više osoba. U većini društava to znači zajednicu osoba različita spola, ali je u nekim kulturnama dopušteno sklapanje braka između osoba istoga spola. Dva su osnovna oblika braka prisutna u svim društвима: **monogamija** i **poligamija** – mogućnost da supružnik ima više od jednoga

bračnog partnera (a koja ima podvrste – **poliginiju** i **poliandriju**).

- » **Egzogamija** je kulturno pravilo koje zabranjuje brak unutar srodičke (nasljedne) grupe. **Endogamija** je pojava sklapanja braka unutar pojedine grupe. Valja reći da je endogamija više statistička pravilnost nego razrađena društvena norma (kao što je to egzogamija).
- » Razmotrili smo tri teorije koje nastoje objasniti nastanak nuklearne obitelji na Zapadu. Talcott Parsons povezuje razvoj nuklearne obitelji s **industrijalizmom** i smatra da obitelj ima nezamjenjive funkcije socijalizacije djece i emocionalne stabilizacije odraslih. Marksistički nastrojeni teoretičari pokušali su objasniti razvoj moderne obitelji pomoću potreba razvoja **kapitalizma**. Njihovo polazište je tvrdnja da kapitalistički sustav izrabljuje besplatni kučni rad žena kućanica. Prema mišljenju feministica, podjela rada u kućanstvu prethodi kapitalizmu i posljedica je stoljetne dominacije muškaraca nad ženama. Nije, dakle, problem kapitalizam, nego **patrijarhalnost**.
- » Postoje različita gledišta na suvremenu obitelj. Jedni smatraju da su obiteljske vrijednosti ugrožene, a drugi – "klasičnu" obitelj smatraju prevladanom i traže alternative. Kritičari osobito ističu "tamnu stranu" obitelji: umjesto utočišta, ona je prije taminica u kojoj su žene zatočene i izložene kučnom nasilju. Obitelj i brak su glavni izvori potčinjavanja žena.
- » Obitelj i brak i dalje su stabilne društvene institucije, koje će i ubuduće mijenjati svoje oblike, ali ne i bit.
- » **Obrazovanje** možemo definirati kao sustavno i formalizirano prenošenje znanja, vještina i vrijednosti.
- » Randall Collins razlikuje – s obzirom na različite zahtjeve za obrazovanjem – tri tipa obrazovanja tijekom povijesti. To su: obrazovanje za praktične vještine, obrazovanje za pripadnost statusnoj grupi i obrazovanje pod kontrolom birokracije. Ta tri tipa obrazovanja Collins povezuje s Weberovom teorijom stratifikacije (usporedi 6. poglavje), odnosno klasom, statusnom grupom i strankom. Različite vrste zahtjeva za obrazovanjem – praktičnim,

statusnim i birokratskim – mogu se promatrati kao dio kulturnoga tržišta na kojem se društvene grupe nadmeću nastojeći postići određene ciljeve.

- » Vrsta obrazovanja koja se u nekom društvu smatra poželjnim ovisi o odnosu snaga između različitih društvenih grupa. Različite društvene grupe zagovarat će različite obrazovne ideale i ideologije, a otuda i različite obrazovne politike. Možemo razlikovati elitno i demokratsko obrazovanje, odnosno humanističke, specijalističke, demokratske i utilitarističke ideologije obrazovanja. Današnji školski programi predstavljaju kompromis između tih konцепцијa. Općenito govoreći, na nižim stupnjevima obrazovanja uče se osnovne vještine koje pripremaju učenike za dalje obrazovanje. Srednjoškolsko obrazovanje je mješavina općeg obrazovanja i praktičnih vještina. Visoko obrazovanje dijelom je humanističko, a dijelom specijalističko.
- » Makrosociološki pristupi obrazovanju bave se po najprije ulogom obrazovanja u društvu i odnosom između škole i drugih društvenih institucija. Obje glavne sociološke perspektive – **funkcionalistička i konfliktna** – slažu se da je obrazovanje od izuzetne važnosti u društvu, ali daju različita objašnjenja i prijedloge. **Interakcionistički pristup** obrazovanju je mikrosociološki – usredotočuje se na interakcije među učenicima ili između nastavnika i učenika.
- » **Funkcionalistička teorija** naglašava socijalizaciju, selekciju, alokaciju i integraciju kao glavne funkcije obrazovanja. Obrazovanje se temelji na **univerzalističkim normama i meritokratskim načelima**.
- » **Konfliktna perspektiva** govori o školi kao najvažnijem **ideološkom aparatu države** u kapitalizmu, o korespondenciji između strukture škole

i radnoga mesta u kapitalizmu te o **skrivenom nastavnom programu**.

- » **Kredencializam** je zahtjev da je za određeni posao potrebna svjedodžba (diploma). Imaoci takvih isprava smatraju da samo oni imaju pravo obavljati određene, najčešće bolje plaćene poslove. Randall Collins – jedan od vodećih konfliktnih teoretičara, drži da školska diploma služi više kao mjerilo statusa u društvu, nego što jamči neka posebna znanja. On tvrdi da se većina znanja potrebnih za obavljanje nekoga posla nauči na samom poslu, a ne u školi.
- » **Interakcionističke teorije** analiziraju obrazovanje s mikrosociološkoga stajališta. To znači da se usredotočuju na svakodnevne interakcije u razredu ili u pojedinoj školi. U središtu pozornosti su interakcije između nastavnika i učenika, između samih učenika te prilagodbe učenika na zahtjeve škole. **Teorija etiketiranja** govori o nastanku devijativnih učenika koji su proizvod interakcije. **Teorija o samoispunjavanjučem proročanstvu** govori o uspjehu (ocjenama) učenika u školi koji je proizvod interakcije nastavnika i učenika.
- » Na uspjeh u obrazovanju snažno utječe društvena klasa kojoj učenikova obitelj pripada. Socijalna stratifikacija utječe na raspodjelu obrazovnih mogućnosti isto kao i na raspodjelu bogatstva, prestiža i moći. Obrazovanje na taj način ne djeluje kao "veliki izjednačavatelj", nego upravo kao sredstvo očuvanja i reprodukcije društvenih nejednakosti. Više je socioloških teorija koje nastoje objasniti tu pojavu.
- » Jednakost u obrazovanju može imati tri značenja: **jednakost šansi, jednakost rezultata i pozitivnu diskriminaciju**.

Sustavi vjerovanja: religija i ideologija

SUSTAVI VJEROVANJA: RELIGIJA I IDEOLOGIJA	189
RELIGIJA	190
Sociološko određenje religije	191
Religijska raznolikost	193
Vrste religijskih organizacija	194
Društvene funkcije religije	196
Socijalna integracija	197
Socijalna kontrola	198
Ideološke funkcije religije	198
Religija i društvene promjene	198
Religija u modernom društvu	200
Sekularizacija	200
Civilna religija	203
Nova religioznost	204
Religijski fundamentalizam	205
Religioznost u Hrvatskoj	206
IDEOLOGIJA	208
Što je ideologija	209
Funkcije ideologije	210
Glavne ideologije u suvremenim društvima	211
Liberalizam	211
Konzervativizam	212
Socijalizam	212
Nacionalizam	213
Ideologija i masovni mediji	215
Sažetak	217

Sustave vjerovanja možemo definirati kao skupove ideja, simbola i tvrdnji o nekom dijelu društvene stvarnosti. Pomoću sustava vjerovanja ljudi tumače, razumiju i daju smisao zbilji. U tom se smislu i znanost može smatrati sustavom vjerovanja. Ovdje nas, međutim, zanimaju dvije vrste sustava vjerovanja koji imaju veliku važnost u društvenom životu: religija i ideologija. Obje imaju mnogo zajedničkih značajki, pa ih je ponekad teško razlikovati: religija se može preobraziti u ideologiju, a ideologija može za svoje sljedbenike imati isto značenje kao religija za vjernike. U nastavku ćemo vidjeti da je teško dati jednoznačne i precizne definicije religije i ideologije. I religija i ideologija pomažu ljudima da daju značenje i smisao svijetu oko sebe. Obje tvrde da su istinite, mada se njihova istina ne može iskustveno provjeriti. Religija se bavi smisлом života i postojanjem nakon smrti, dok nam ideologija govori tko smo, kakvi smo i kako bi trebalo izgledati društvo u kojem živimo. Ta razlika između univerzalnih, općeljudskih pitanja, koja sadrži svaka religija, i partikularnih, posebnih pitanja povezanih s različitim društvenim skupinama, koja nalazimo u ideologijama – možda su na početku prihvatljivo polazište za razdvajanje tih dviju pojava. Pojednostavljenno, moglo bi se dodatno reći da se religija koncentriira na "onosstrano", što nadilazi stvarnost (to jest transcendentno), dok se ideologija usredotočuje na "ovosvjetovno", unutar društveno (to jest immanentno).

Religija

Muslimani obavljaju službu Božju petkom, židovi subotom, a kršćani nedjeljom. Kršćani Isusa smatraju Sinom Božjim i Spasiteljem, muslimani slijede učenje proraka Muhameda, a židovi vjeruju u dolazak Mesije. Sve tri religije imaju mnogo sličnosti. Sre su tri mono-teističke – sljedbenici vjeruju u samo jednoga boga. Svaka od njih ima svetu knjigu (Kuran, Stari zavjet i Bibliju), etički kodeks, hramove i svećenike. Hinduizam, međutim, poznaje mnogo božanstava: hindusi štuju bogove sela, kaste, žetve, rođenja i druge događaje u životu. Budisti i taoisti nemaju boga u našem smislu, nego traže unutarnji sklad i teže osobnom savršenstvu putem duhovnih vježbi. Japanski šintoisti obožavaju pretke. Konfucijanizam, u kojem ne postoje ni bogovi, ni hramovi, ni svećenici, usmjeren je na postizanje moralne izvrsnosti, u skladu s Konfucijevim učenjem. U drugim dijelovima svijeta ljudi štuju toteme ili životinje koji predstavljaju njihovo pleme ili pretke. Što je zajedničko svim tim raznovrsnim pojavama? Odgovoriti na to pitanje može se pokušati s različitih stajališta – teološkog, filozofskoga, povijesnoga, psihološkoga. Sociološki odgovor na to pitanje ne bavi se ni istinitošću religijskih ideja ni posebnim psihičkim stanjima vjernika, nego je usmjerjen ponajprije na spoznavanje društvene uloge religije. Povezano s tim, u sociološkom izučavanju religije postavljaju se i druga pitanja: kakve su njezine društvene funkcije? Kako religija utječe na ponašanje ljudi? Opada li ili raste danas njezin utjecaj u industrijskom društvu? Kakva je uloga religije u procesima društvene promjene?

U ovom dijelu poglavlja razmotrit ćemo sljedeća pitanja:

U kojim se oblicima javlja religija i kakve vrste religijskih organizacija postoje?

Koje su društvene funkcije religije? Kako doživljaj sve-toga pridonosi društvenoj solidarnosti i moralnosti?

Na koji način religija može sprječiti ili potaknuti društvenu promjenu?

Opada li utjecaj religije u modernom društvu? Što je sekularizacija? Kako objasniti pojavu nove religioznosti i religijski fundamentalizam?

Sociološko određenje religije

Jednoznačna definicija tako složene i raznovrsne društvene pojave kakva je religija ne postoji. S obzirom na to, možda je najbolje krenuti od toga što religija nije, kada se o njoj govori općenito.

Ponajprije, vjera u boga (ili više bogova) nije nužna značajka religije. Mnoge religije nemaju boga koji bi upravljao ljudskim sudbinama. U Melaneziji i Polineziji, primjerice, glavni je religijski pojam **mana**. Ničega božanskog nema u mani: mana je apstraktna, bezlična nadnaravna sila koja slobodno pluta i ulazi u ljude i stvari. Za ljude koji imaju sreće u životu kaže se da su ispunjeni manom, za one koji doživljavaju nesreće u životu kaže se da su izgubili manu. Da bog nije pretpostavka religije, pokazuje ispitivanje grupe američkih studenata: samo 47 posto njih smatra božanstvo vrlo značajnim sastojkom religijskoga sustava, dok je isto-

dobno 80 posto izrazilo "potrebu za vjerom".

Drugo, izjednačavanje religije sa skupom moralnih pravila koja upravljuju ponašanjem vjernika također nije karakteristika svih religija. U mnogim se religijama (npr. u antičkoj Grčkoj) smatralo da su bogovi nezainteresirani za ovozemaljske stvari. Ne treba, dakle, izjednačavati religiju sa sustavom moralnih pravila, jer postoje društva u kojima su te pojave potpuno nezavisne. Napokon, neprecizno je religiju izjednačiti s vjerom u nadnaravno, odnosno vjerom u svijet nedostupan osjetilima. Oko tog pitanja, međutim, postoje mnoga razilaženja. Roland Robertson, jedan od najpoznatijih sociologa religije, smatra da je religija "skup vjerovanja i simbola koji se odnose na razliku između iskustvene i nadiskustvene, trancendentne stvarnosti; važnost iskustvenog područja manja je od neiskustvenoga". Upravo se ta nadiskustvena i nadnaravna značajka (odnosno nedokaziva vjera u to) smatra osnovnom karakteristikom religije. Po tom gledištu, konfucijanizam, primjerice, koji je ponajprije usmjerjen na prihvatanje prirodnoga sklada svijeta, a ne na traženje "onostranih" istina, ne bi bio religija.

Značenje riječi "religija"

Podrijetlo riječi "religija" najčešće se određuje od latinskoga **ligare**, što znači "vezati, pričvrstiti, spojiti"; isti je korijen u riječima "ligament" ili "obligacija" – u značenju spajanja, (ob)veza. Mogući alternativni latinski korijen jest **relegere**, u značenju "opetovano čitanje, sabiranje, sakupljanje", tj. dobivena mudrost ili tradicija. Ove dvije značajke ostaju iznenađujuće očuvane u guštarama učenjačkih i religijskih rasprava o porijeklu riječi: bez obzira na sve, religija je (ob)veza. Ona je (ob)veza s bogom ili nekim ekvivalentom, sa zavjetima, sa zajednicom vjernika, s poretkom rituala i vjerskoga ponašanja, sa zajedničkim skupom vjerovanja, zakona i doktrina. To je (ob)veza s naslijedenom tradicijom proizašlom iz drevne mudrosti i učenja priključenih tijekom vremena, sačuvanih usmenom predajom ili pismeno, namrilih i opetovano čitanih i tumačenih u nizu naraštaja vjernika.

Te se dvije ideje, spone i tradi-

cije, pojavljuju s upečatljivom dosljednošću u etimologiji riječi što se u mnogim kulturama i jezicima rabe za "religiju" u značenju sustava vjerovanja i obreda. Sanskrtska riječ **dharma** tako, između ostalog, znači zakon, doktrinu, dužnost, poredak, obred, doličnost, kastinske obveze, organiziranu cjelevitost, kozmički poredak, i tako dalje. No, korijen u srcu te riječi – **dhar** znači "držati, nositi, uključivati", tj. vezati, pričvrstiti, spojiti. Isti se slog javlja u staroperzijskom **data**, u značenju "zakon", i ponovno se odatle javlja u aramejskom i hebrejskom kao **dath** – "zakon". U modernom hebrejskom riječ za "religioznog", u smislu stroga poštivanja zakona, obreda i rituala jest **dati**, dok je riječ za manje bogobojaznog, ali još uvijek prihvatljiva vjernika **messorati**, što znači "tradicionalan", odnosno onaj koji prihvata **messorat** ili tradiciju. Indonezijska riječ najčešće uzimana za "religiju" jest **agama**, od sanskrtske riječi u

značenju "tekst". Grčka riječ najbliža "religiji", prema Oxford Classical Dictionary, jest **hosios** – "običaj", da bi poprimila značenje "onoga što je dolično i u skladu sa svetim stvarima ili tradicionalnim čudoredem".

Arapski je ekvivalent **din**, također iz perzijskog, imenični oblik glagola koji znači "vladati se dolično, slijediti tradicionalne običaje". Sama imenica označava konformnost, doličnost, poslušnost, navike, običaje, standarno ponašanje. Ime "Islam" dolazi od **aslama** – "pokoriti se, potpuno se predati, potpuno se obvezati" bogu koji zapovijeda i "priznati to kao vlastitu obvezu". Riječ "musliman" znači "onaj koji se pokorava", koji prihvata tu sponu s Allahom. U kineskom je riječ što se rabi za "religiju" **tsung-chiao**, što bi doslovce bilo "načela mišljenja", ali je **tsung** kao korijen prisutan u **tsu-tsung**, što znači preci, a sam korijen znači "spajanje", ili ono s čime se spaja, a **chiao** – "učenje", ili ono što se naučilo.

Isaacs, Harold R., *Idols of the Tribe: Group Identity and Political Change*, Cambridge, Mass., 1975., str. 145-146.

Izvor pojma "religija"

Kategorija "religija" izrasla je u socio-kulturnom kontekstu u kojem je prevladavala judeo-kršćanska tradicija. (...) Ideje religije i religioznosti u osnovi su proizvod kršćanskog razmišljanja i to kao posljedica napetosti izraženih u kršćanskoj doktrini između dnuštvene i zemaljske stvarnosti, s jedne, i transcendentne spiritualne stvarnosti s druge strane; te, još važnije, propisivanja ili da se prilike prve

stvarnosti usklade s potonjom, ili pak da prva stvarnost bude neko Bogom dano polje za iskušavanje, na kojem se treba živjeti, suočavati se s kušnjom i ne izbjegavati je. (...) Biti religiozan, prema tome, "ima smisla" u kršćanstvu na način koji je, strogo govoreći, tuđ drugim "religijama" – taj se kontrast najoštrije vidi između kršćanstva s jedne i budizma s druge strane. Kategorija "religije" se, dakle, pojavljuje

u situaciji gdje postoji poseban tip ambivalencije glede odnosa između ovoga, materijalnog svijeta i drugog "svijeta". U svojim različitim oblicima, budistička i hinduistička orientacija su onosvjetovne, težeći bijegu od ovog svijeta. Kršćanstvo, najizrazitije u svojim protestantskim varijacijama, zadržava i dalje kategoriju "religija" upravo zbog toga što ima predstavu o tome kakav bi svijet trebao biti.

Robertson, Roland, *The Sociological Interpretation of Religion*, Oxford, 1970., str. 41.

Općenito govoreći, sve religije imaju neke zajedničke značajke na osnovi kojih možemo definirati te pojave: **religija**, dakle, uključuje skup simbola koji izazivaju osjećaje obožavanja ili strahopostovanja, a povezani su s **ritualima** (obredima) ili ceremonijama (na primjer službom božjom), u kojima sudjeluje **za-jednica vjernika**. Francuski sociolog Emile Durkheim povezuje religiozna vjerovanja i ponašanja s razlikom između svetog i svjetovnoga (profanoga). **Sveto** može

biti bilo što (predmet, mjesto, životinja, biće) što se smatra iznimnim, nesvakodnevnim, tajanstvenim, čak i opasnim, a izaziva osjećaj strahopostovanja. Svet je, prema tome, na određen način izdvojeno i izuzeto iz rutine života. Nasuprot tomu, **profano** je povezano sa svakodnevnim, uobičajenim i poznatim. Razlika između svetog i profanoga, naglašava Durkheim, ne leži u osobinama stvari ili bića, nego u odnosu koji ljudi uspostavljaju prema tim stvarima ili bićima. Oblata od

Sveto i profano. Prema Emileu Durkheimu, razlika između svetog i svjetovnoga čini temelj bilo koje religije. U hinduizmu se krave smatraju svetim životinjama. Čipele koje muslimanski vjernici izvaju prije ulaska u džamiju simboliziraju prijelaz iz običnoga, svakodnevnog svijeta u područje svetog i iznimnog.

pšenična brašna običan je, profani, predmet. No, katolicima ona postaje sveta – simbol Kristova tijela kod pričesti (hostija). Upravo zbog toga što sveto uvijek uključuje snažne osjećaje obožavanja i strahopoštovanja, pristup vjernika svetom najčešće je reguliran **ritualima** – više ili manje formalnim pravilima koja određuju kako se ljudi trebaju ponašati u prisutnosti svetoga. Raznoliki su rituali povezani s religijom: molitva, pojanje, pjevanje, uzimanje određenih vrsta hrane (ili suzdržavanje od takve hrane), post i tako dalje. Budući da su ritualni postupci usmjereni k religijskim simbolima, oni su veoma različiti od navika i postupaka u svakodnevnom životu. Mada mnogi vjernici obavljaju religijske rituale u osami, u svakoj religiji postoje rituali i ceremonije što se obavljaju kolektivno i na posebnim mjestima – u crkvama, hramovima, na obrednom zemljištu.

Religijska raznolikost

Razvrstavanje religija po tipovima nedvojbeno čini nepravdu bogatstvu i raznolikosti religijskoga ponašanja. Ipak, nekakva je sistematizacija potrebna. Jednu od upotrebljivih ponudio je sociolog R. McGee razlikujući jednostavni supernaturalizam, animizam, teizam i sistem apstraktnih idealja.

Jednostavni supernaturalizam najčešće susrećemo u manjim, jednostavnijim društvima. Vjernici pripisuju prirodnim pojавama i predmetima difuzne, bezlične i nadnaravne osobine. Nije riječ o duhovima ili bogovima, nego o "sili" što povoljno ili nepovoljno utječe na događaje. Različitim postupcima ljudi nastoje privoliti tu silu da djeluje po njihovim htjenjima.

Animizam je vjerovanje u duhove ili druga "onosrana" bića. Ljudi vjeruju da duhovi borave u životinjama, biljkama, stijenama, zvijezdama i, ponekad, u drugim ljudima. Najčešće se vjeruje da duhovi imaju slične osjećaje i motive koji pokreću obične smrtnike, pa ljudi odnoseći se prema njima rabe ista sredstva koja koriste u svakodnevnom društvenom životu: ljubav, darove, kazne, štovanje, ali i ulagivanje, podmićivanje i obmane.

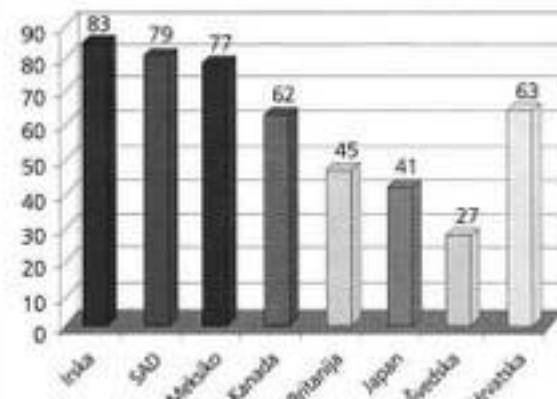
Teizam znači vjeru u bogove. Monoteizam je vjera u jednoga boga, a politeizam u više njih (mnogoboštvo). Judaizam, kršćanstvo i islam su najutjecajnije mono-teističke religije u svjetskoj povijesti. Sve su potekle s Bliskog istoka i imaju mnogo zajedničkih elemenata. Politeistički hinduizam najstarija je velika svjetska religija (6 000 godina), prisutna gotovo isključivo na indijskom potkontinentu.

Za kršćanima je ova slika svetogrđe. To je plakat iz tokijske podzemne željeznice. Na njemu Isus žalostnog izraza lica moli zaboravne putnike da ne ostavljaju klišobrane u vagonima podzemne željeznice. Za kršćane je Isusov lik svet, dok se u pretežno budističkom Japalu – kao što vidimo – rabi u svjetovne svrhe.

Sustav apstraktnih idealja. Umjesto usmjerenošći na bogoštovlje, neke su religije posvećene postizanju moralne i duhovne izvrsnosti, pa se ponekad nazivaju i etičkim religijama. Takvi su, primjerice, budizam, konfucijanizam i taoizam. Budizam je usmjeren na spasenje odrikanjem od želja i jačanje samodiscipline meditacijom. Ta je religija snažno prisutna u mnogim dalekoistočnim zemljama, npr. Tajlandu, Burmi, Sri Lanki, Kini, Japanu i Koreji. Konfucijanizam teži usklađivanju ljudskoga života s unutarnjim skladom prirode,

Religioznost u svijetu 1995. godine

a) Hinduistički vjernici kupaju se u svetoj rijeci Ganges. Vjeruju da njezina voda duhovno pročišćuje.
b) Budistički redovnici smatraju materijalne stvari preprekom duhovnom razvitku. Zdjela riže za ručak je sve što im je potrebno.

Rituali. Služba Božja u katoličkoj crkvi i u sinagogi. U većini religija posebnim se rituallima označavaju važni životni dogodaji – rođenje, vjenčanje, roditeljstvo i smrt. Sudjelovanjem u ritualima vjernik osnažuje svoju vjeru i tako potvrđuje pripadnost tradiciji. Na taj način religijski rituali pridonose i solidarnosti zajednice.

naglašavajući štovanje predaka, dok taoizam – polazeći od sličnih načela – naglašava meditaciju i nenasilje kao put do višega života. Mada i danas prisutne u kineskoj duhovnoj tradiciji, ove su religije, zbog odlučne oporbe komunističkih vlasti, umnogome izgubile na utjecaju u modernoj Kini.

Vrste religijskih organizacija

Sve religije prepostavljaju zajednicu vjernika, ali postoje različiti načini organizacije tih zajednica. U sociologiji se razlikuju četiri idealna tipa religijskih organizacija: crkve, denominacije, sekte i kultovi.

Tipologija religijskih organizacija temelji se na podjeli na crkvu i sektu koju je uspostavio Ernst Trötsch. Kao što tablica pokazuje, Trötsch je smatrao da je crkva kao vjerska organizacija u suglasju s društvom, a seka nije. Teško je točno odrediti koja vjerska zajednica pripada kojemu tipu, pa je bolje pogledati značajke vjerskih organizacija (kao idealnih tipova u Weberovu smislu) prikazane u tablici.

Tipovi religijskih organizacija

	Pozitivan odnos prema društvu	Negativan odnos prema društvu
Doktrinarno isključiva	Crkva	Sekta
Pluralistička	Denominacija	Kult

Crkva je velika, društveno etablirana vjerska organizacija s formaliziranom strukturu vjerovanja, rituala i unutarnje organizacije moći. To je obuhvatna organizacija koja prihvata ljudi iz svih socijalnih slojeva, a njezini članovi uglavnom nisu izabrali članstvo, nego su rođeni kao članovi crkve. Odnos crkve prema vrijednostima društva najčešće je pozitivan, a crkva često zagovara tradicionalne i konzervativne vrijednosti, sukladne svetim spisima. Crkva drži da je jedina nadležna za tumačenje svetih spisa, vjerski su obredi

"Zaboravio sam što se u ovom kultu u stvari obožava, ali se odlično zabavljamo."

uglavnom formalni i ne zahtijevaju posebno osobno sudjelovanje vjernika. Svećenstvo je profesionalno i posebno školovano.

Sekta je relativno mala vjerska skupina koja se najčešće odvojila od crkve i u načelu odbacuje dominante vrijednosti i način života u širem društvu. Ona od svojih članova zahtijeva duboko proživljavanje religioznog iskustva te snažnu odanost grupi. To je usko vezana grupa koja često pruža bliske odnose s drugim članovima grupe. Nema profesionalnoga svećenstva, nego najčešće samo vodu.

Cargo kultovi. U Novoj Gvineji oduvijek postoje kultovi koji govore o skoru dolasku broda kojim će se vratiti umrli preci i donjeti obilje hrane i stvari (cargo = teret, tovar). Tijekom Drugoga svjetskog rata američka je vojska avionima dostavljala hranu domorocima na pacifičkim otocima. "Čudne ptice" izbacivale su hranu, razna pića, lijekove, duhan. Domoroci su te darove s neba protumačili u skladu sa svojim tradicionalnim vjerovanjima. Razvila se modernija verzija cargo kulta, u kojem su avioni imali glavnu ulogu. Ponegdje se obožavanje aviona dopunitilo obožavanjem američkih vojnika kao donositelja dragocjena tereta. Tako se na jednom otoku obožavala vojnička fakna izvjesnoga Johna Frumma.

O podrijetlu i evoluciji religijskih grupa

Američki sociolozi Charles Y. Glock i Rodney Stark polaze od pretpostavke da je deprivacija (iljenost) glavni uzrok nastanka religijskih pokreta. Pod deprivacijom podrazumijevaju bilo koje stanje u kojem su pojedinac ili grupa u nepovoljnijem položaju (ili se tako samo osjećaju) u usporedbi s drugima. Razlikuju pet tipova deprivacije:

» **ekonomski deprivacija** ima

izvor u nejednakoj raspodjeli bogatstva u društvu,

» **socijalna deprivacija** posljedica je nejednake distribucije prestiža, statusa i moći,

» **organizacijska deprivacija** sastoji se u nepovoljnijem položaju gledišta tjelesnih ili duševnih nedostataka, lošega zdravlja i slično,

» **etička deprivacija** odnosi se

na konflikt između idealnog društva i vrijednosti pojedinaca ili grupe, te je po svojoj naravi poglavito filozofska,

» **psihička deprivacija** dogada se kada se pojedinci nadu bez smisla sustava vrijednosti kojim bi interpretirali i organizirali život.

Različiti tipovi deprivacije podloga su za stvaranje različitih religijskih grupa.

Izvori, oblici i razvoj religijskih grupa

Tip deprivacije	Oblik religijske grupe	Budući izgled
Ekonomski	Sekta	Nestanak ili preobrazba
Socijalna	Crkva	Zadržava izvorni oblik
Organizacijska	Iscjeliteljski pokret	Postaje sličan kultu ili nestaje zahvaljujući medicinskim otkrićima
Etička	Reformistički pokret	Brz nestanak zbog uspjeha, oporbe ili gubitka značaja
Psihička	Kult	Potpuni uspjeh preobrazbom ili propast zbog snažne oporbe

Glock, C. Y. i Stark, R., *Religion and Society in Tension*, New York, 1965.

Denominacija je karakteristična ponajprije za Sjedinjene Američke Države. To je religijska skupina koja prihvata postojanje drugih religija i uglavnom je u suglasju s vrijednostima društva. Čine je pripadnici srednjih i viših društvenih slojeva. Ima profesionalno svećenstvo. Primjeri denominacija su prezbiterijanci, baptisti, metodisti i tako dalje.

Kult je manje organizirana i privremena skupina koja se ne temelji na nekoj razrađenoj doktrini i ne postavlja velike zahtjeve članovima. Kultovi su, primjerice, skupine koje se bave trancendentalnom meditacijom, spiritistički kultovi, vjera u astrologiju i slično.

vjera ili pobožnost mogu imati za pojedinca, drugim riječima – njezine psihološke funkcije – ne pripadaju području sociološkog izučavanja religije. One su najčešće strogo individualne i teško ih je prevesti u društvene funkcije. Neke psihološke funkcije religije, međutim, prilično su opće i moguće je o njima govoriti unutar sociološkoga pristupa. Religija, naime, općenito pomaže ljudima da se nose sa životnim teškoćama. Život pojedinaca i grupe ispunjen je neizvjesnostima i nesigurnostima: od nepogoda poput poplave, suše, gladi, epidemije, ratova, do osobnih nesreća kao što su bolest, poniženje, nepravda. Pridamo li tomu probleme smisla života, misteriju smrti i zagonetku o "onome poslije", vidimo da religija pruža nekakve odgovore na ta krajnja pitanja i često daje nadu u bolju budućnost. Ponekad se to naziva **kompromisnim funkcijom** religije, što znači da religija pruža utočište i nadomjestak spram životnih nedača. To je kontekst u kojem treba razumjeti Marxovu opasku o religiji kao "opijumu za narod", to jest kao sredstvu za ublažavanje boli. Na taj način ona vjernicima pribavlja osjećaj osobne integracije, smisla i cjelovitog identiteta. Osim toga, ona pomaže u životnim prijela-

Društvene funkcije religije

Raspravljati o društvenim funkcijama religije zapravo znači govoriti o njezinim društvenim posljedicama: odgovoriti na pitanje što religija čini u društvu i za društvo. Unutarnja vrijednost koju religija,

zima: u većini religija obilježavaju se i objašnjavaju glavni događaji u životnom ciklusu – rođenje, pubertet, vjenčanje i smrt.

Kada se usredotočimo na funkcije religije s obzirom na društvo u cjelini, valja upozoriti da postoje religijske pojave koje nemaju posebnu društvenu funkciju – skupina pustinjaka koja u divljini traži mistično prosvjetljenje nema nikakvog učinka na društvo. Neke su pak religijske pojave veoma disfunkcionalne. Primjer za to jest prinošenje ljudskih žrtava kod Asteika (prije španjolskog osvajanja Meksika). Asteci su žrtve uzimali poglavito među svojim podanicima, i to je zasigurno jedan od razloga što su španjolski osvajači tako lako našli saveznike za rušenje astečkoga carstva. To, dakako, ne znači da su astečki vladari svjesno izabrali takvu religijsku praksu – disfunkcionalnost prinošenja ljudskih žrtava nije bila namjeravana. To nas vodi preciznijem određenju pojma funkcije. Kada sociolozi kažu da nešto ima društvenu funkciju, to ne znači nužno da su ljudi koji sudjeluju u nekoj društvenoj aktivnosti svjesni te funkcije. Ovdje vrijedi naglasiti razliku između manifestnih i latentnih funkcija, tj. onih namjeravanih, svjesnih posljedica ljudskoga djelovanja i onih nenamjeravanih, nesvjesnih. Asteci, prema tome, nisu izmisili svoga krvožednog boga Quetzalcoatl da bi pokrenuli proces rušenja vlastitoga carstva, ali je to bila latentna funkcija njihove religije. Imajući ove opaske na umu, pogledajmo najvažnije društvene funkcije religije.

Socijalna integracija

Prema francuskom sociologu Emileu Durkheimu, začetniku funkcionalizma u sociologiji, osnovna je funkcija religije stvaranje i očuvanje društvene solidarnosti – osjećaja jedinstvenosti i uzajamne pripadnosti članova društva. Za svoje izučavanje religije, objavljeno u knjizi *Elementarni oblici religijskog života*, Durkheim je izabrao totemizam australskoga plemena Arunta, tvrdeći da predstavlja elementarni oblik religioznosti (otuda i naslov knjizi) na osnovi kojega možemo zaključivati i o religiji općenito. Totem pretka, bog ili druga nadnaravna sila simbolizira, prema Durkheimu, samu grupu ili zajednicu odnosno njezine središnje vrijednosti. Prema tome, obožavajući taj sveti objekt ili biće, društvo obožava samo sebe. Kako se taj društveni osjećaj pripadnosti i moralnog autoriteta postiže? Kako pojedinačna, osobna stanja svijesti postaju zajednička, društvena? Durkheim naglašava da religija ni u kom slučaju nije samo pitanje individualna vjerenja, nego da se ta unutarnja svijest preobražava u

Hamuk je važan židovski vjerski ritual, kojim se mladi židovi upoznaju s dugom i bogatom povijesti svojega naroda.

kolektivnu svijest religijskim ritualima i ceremonijama. Istim uvicima, riječima i pokretima tijekom rituala stvara se neka vrsta kolektivne emocionalne energije, kojom se vjernici uvode u zajedničko stanje svijesti o međusobnoj povezanosti i zajedničkom moralnom autoritetu. Ceremonije i rituali odvlače pojedinca od briga svjetovne svakodnevnice u užvišeno stanje u kojem se osjeća povezanim s višim silama. Te više sile – pripisane totemima, bogovima i sl. zapravo su izraz utjecaja kolektiva nad pojedincem. Ceremonije i rituali prema tome, bitni su za povezivanje članova grupe. To se, osim u redovitom bogoslužju, osobito vidi u različitim križnim situacijama. Pogrebi i žalovanje rituali su kojima društvo potvrđuje da njegove vrijednosti opstanjuju bez obzira na nestanak pojedinaca. Za Durkheima dakle, odnos prema bogu zapravo je odnos prema društvu. Iza simbola – religije – stoji realna sila i zbilja: društvo. Stovanje boga znači zapravo poštovanje središnjih društvenih vrijednosti i moralnog autoriteta, što stvara i osnažuje društvenu solidarnost, tj. socijalnu integraciju društva u cjelini. Durkheimove postavke o integrativnoj funkciji religije vrijede poglavito za manja, jednostavnija društva, u kojima je čitav život prožet religijom. S razvojem modernog industrijskoga društva utjecaj religije opada. Ipak, Durkheim tvrdi da integracija modernih društava također ovisi o ritualima što ne moraju biti povezani s uobičajeno shvaćenom

religijom, a kojima se središnje vrijednosti reafirmiraju sličnim mehanizmima kao u jednostavnim društvima. Drugim riječima, postoje u modernim društвима pojave koje su funkcionalni ekvivalenti religije, gledе socijalne integracije – to su politički rituali. Obožavanje zastave, himne i sličnih simbola, svečane parade i ceremonije pripadaju takvim pojavama.

Socijalna kontrola

Socijalna kontrola – osiguranje poštovanja društvenih normi – druga je važna društvena funkcija religije. U prethodnom smo odjeljku razmotrili Durkheimovu tvrdnjу da kroz religiju društvo obožava samo sebe. Kada se središnje društvene vrijednosti i norme zaogrnu moralnim autoritetom religije – a to znači svetošću, obožavanjem, strahopоštovanjem – očito je da religija djeluje kao vrlo moćan mehanizam socijalne kontrole. Temeljne institucije u društvu moraju biti zaštićene snažnom socijalnom kontrolom. Američki sociolog Peter Berger tako napominje da se čak i u modernim društвима institucije braka i vlasništva smatraju "svetima", a poduprte su bogatim religijskim simbolizmom. Takva socijalna kontrola, međutim, ne utječe na pojedinca samo izvana, nego i iznutra, djelujući na njegovu savjest. Oblikovanje savjesti (i time internalizacija društveno poželjnih oblika ponašanja) ističe se kao jedna od najznačajnijih funkcija religije. Treba, međutim, upozoriti da je sadržaj religijski oblikovane savjesti različit u raznim društвима i razdobljima. U srednjem bi vijeku, primjerice, pojedinac možda osjećao istu religijsku krivnju, ako vještica ne bi bila spaljena, kao što bismo mi danas osjećali kad bi bila.

Ideološke funkcije religije

Dosad spomenute funkcije religije pružaju nam uvid u njezine pozitivne doprinose društvenoj solidarnosti, integraciji moralnom autoritetu i socijalnoj kontroli. Takvo gledanje karakteristično je za funkcionalističke teorije u sociologiji. Postoje, međutim, i konfliktne teorije koje religiju promatraju kao izvor društvenih sukoba i promjena, ili pak kao sredstvo obmanjivanja i pokoravanja. Karl Marx jedan je od klasičnih predstavnika takve kritike religije. On je religiju smatrao iluzijom i obmanom (nazvao ju je "opijumom za narod") koja prikriva i opravdava društvene nepravde i privilegije vladajuće klase. Upravo društvena nejednakost i potlačenost uzrokuju masovno okretanje religiji kao utjehi – to je protest potlačenih koji svoju utjehu traže u ono-

stranom. I drugi su sociolozi, osim Marx-a, naglašavali konzervativan aspekt religije. Smisao svetoga povezuje sadašnja iskustva pojedinca sa značenjima izvedenim iz grupne tradicije. Religijska vjerovanja i ponašanja nude neupitne istine što mogu biti preprekoma novim oblicima mišljenja i ponašanja. Nejednakosti i nepravde definiraju se danima od boga i prema tome nepromjenjivima. Primjer za to jest kastinski sistem u Indiji, iza kojega stoji razrađena religija.

Ali, osim ovih konzervativnih funkcija, religija isto tako može biti podloga za društvene pokrete koji žele izmijeniti neke pojave u društvu. Tijekom 20. stoljeća, pokret za građanska prava crnaca pod vodstvom Martina Luthera Kinga i drugih svećenika, 60-tih i 70-tih godina u SAD-u, islamska revolucija u Iranu krajem 70-tih i tzv. teologija oslobođenja u Latinskoj Americi (gdje se katolički svećenici bore za prava potlačenih i siromašnih) primjeri su takve, "progresivne" uloge religije u društvu.

Religija i društvene promjene

Osim kao konzervativna snaga u društvu – sprečavajući modernizaciju i reafirmirajući tradicionalni autoritet – religija može biti i moćan čimbenik društvenih promjena. Njemački sociolog Max Weber izučavao je

Homeinjev povratak iz progona u Iran. Fundamentalistički vjerski pokret pod vodstvom vjerskoga vođe ajatolahom Homeinija zalaže se za obnovu tradicionalnih islamskih vrijednosti u Iranu. Uspješnom islamskom revolucijom 1979. godine svrgnut je zapadnjački nastrojen šah Reza Pahlavi i uspostavljena islamska republika u kojoj glavnu riječ vođe mule – islamski svećenici.

svjetske religije da bi utvrdio način na koji religijska etika utječe na ponašanje ljudi. U određenim povijesnim okolnostima, smatra Weber, religija ljudima može pružiti takve motive za ponašanje i obrasce odnošenja prema svijetu da to izazove ili podupre procese društvene promjene.

Društvena promjena koja Weba najviše zanima jest nastanak i razvoj kapitalizma. Da bi utvrdio zbog čega je kapitalizam nastao u zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi, a ne u ostalim dijelovima svijeta, Weber izučava značajke i utjecaj religije na društveni i ekonomski život u različitim kulturama. Njegov je zaključak da su istočne religije postavile nepremostive prepreke razvoju industrijskoga kapitalizma. Naime, usprkos tome što su u Indiji i Kini postojale društvene pretpostavke slične onima na zapadu – razvijena trgovina, zanatstvo i gradski način života – središnje religijske vrijednosti hinduizma i konfucijanizma bile su usmjerene prema odricanju od materijalnih dobara i bijegu od "ovoga svijeta". Kršćanstvo, za razliku od toga, naglašava aktivan odnos vjernika prema svijetu i potrebu njegova mijenjanja. Takav odnos prema svijetu osobito se vidi u specifičnoj varijanti kršćanstva – protestantizmu. Protestantizam je, a posebice kalvinizam kao njegova podvrsta, zahtijevao od vjernika upravo onakve stavove i ponašanje koji su bili sukladni poduzetničkom kapitalističkom duhu. Karakteristika te protestantske etike jest asketizam: cijenjenje naporna rada, trezvenosti, štedljivosti i suzdržavanje od zemaljskih užitaka. Takva samodisciplina i odlaganje

Karizmatski prorok i svećenik

Prema Webergu mišljenju, religija i religijske promjene izuzetno su značajne za razvoj društva. Da bi bolje opisao te utjecaje, Weber razlikuje **proroka i svećenika**. Prorok je, mogli bismo reći, religijski inovator. On dovodi u pitanje vladajuće nazore i vrijednosti i tvrdi da je upravo njegovo tumačenje vjere ispravno. Obično kaže: "U knjigama je zapisano, ali ja vam kažem..." Prorok posjeduje *karizmu*, odnosno karizmatski je vođa. *Karizma* doslovno znači "božanski dar" i označava iznimna i nesvakodnevna svojstva. To je nešto što nadilazi uspostavljene ideje i uspostavljeni poredak, nešto suprotstavljeno

tradiciji i u svojoj biti revolucionarno. Karizmatski prorok za Webera jedan je od najvažnijih protagonisti u povijesti religija. Prorok je sredstvo religijske promjene i njegova se poruka prihvatača zahvaljujući vjeri ljudi u njegova iznimna svojstva. Proroštvo se ne temelji na razumu i intelektualnom razmatranju, nego na objavi i otkrivenju. Pojam karizme Weber će, vidjet ćemo, upotrijebiti i u sociologiji politike – za oznaku posebnoga tipa legitimne vlasti.

Nasuprot proroku, svećenik djeli u skladu s tradicijom i uspostavljenim autoritetom. Njegova je uloga konzervativna. Svećenik je

profesionalac s punim radnim vremenom, koji obavlja vjerske obrede u skladu s uspostavljenom religijskom tradicijom.

Razlika između karizmatskoga vođe (proroka) i svećenika povezana je s ranije navedenom razlikom između sekete i crkve. Sekete na čelu obično imaju karizmatske vode, dok je crkva obično birokratska organizacija koju čine profesionalni i školovani svećenici. Povijest religije svjedoči o stalnim pojavama sekta, od kojih neke uspješnije s vremenom preostaju u crkve.

Američka gotika Granta Wooda prikazuje etiku naporna rada, trezvenosti i skromna života. Max Weber smatrao je da su te kalvinističke vrijednosti dale snažan poticaj razvoju kapitalizma na Zapadu.

zadovoljstava osobine su koje potiču ljudi da uvećavaju kapital i ekonomski uspijevaju. No, kao sastavni dio religijske etike, te individualne osobine postaju etička dužnost. Za nastanak kapitalizma, prema tome, bila je bitna određena vrsta religijske etike. Usprkos mnogim kritikama i osporavanjima Weberove teorije, njegova knjiga *Protestantska etika i duh kapitalizma* jedno je od najpoznatijih djela u sociologiji. U njoj je osobito dragocjeno promatranje religije kao ravnopravna čimbenika u društvenim procesima, čime se naglašava složenost i višedimenzionalnost društvenoga života.

Religija u modernom društvu

Čak i ako prihvatimo kao točnu Weberovu teoriju o utjecaju religije u nastanku modernoga kapitalizma, ostaje pitanje kakva je uloga religije u modernom društvu. Weber je smatrao da modernom kapitalizmu religijska potpora više nije potrebna. Općenito se može reći da religija danas ima manju ulogu u društvu nego je to bio slučaj u prošlosti. Moderna društva pretežno su sekularna, odnosno svjetovna društva. Smatra se da je porast racionalnosti i znanstvenoga znanja odvratio ljudi u modernim društvima od tradicionalnih oblika religijskih vjerovanja. Ateisti pozdravljaju takav razvoj, dok zastupnici tradicionalne vjere drže da to ugrožava moralni poredak u društvu. Sa sociološkoga je stajališta glavno pitanje jesu li suvremena društva uistinu podvrgnuta procesu sekularizacije i – ako jesu – u kojoj mjeri.

Sekularizacija

Sekularizacija (posvjetovljenje) proces je smanjivanja utjecaja religije u društvu. Znanost, tehnologija, materijalizam zadobivaju sve veću važnost u oblikovanju vrijednosti i normi modernih društava, dok religijski simboli i institucije gube na važnosti. Sekularizacija se očituje u nekoliko vidova. Ponajprije, smanjenje broja članova vjerske organizacije, smanjeni broj vjenčanja u crkvi te smanjenje počadanja vjerskih obreda – to su vidljivi pokazatelji sekularizacije u većini zapadnih društava. Drugo, smanjen je politički i socijalni utjecaj crkava i drugih vjerskih organizacija u društvu: uz neke izuzetke, kao što je primjerice Poljska, političke odluke donose se bez obzira na mišljenje crkve; nekad važne djelatnosti vjerskih organizacija – školstvo, zdravstvena skrb i socijalna pomoć – prelaze u institucije pod kontrolom države.

Što je specifičnost sociološkog izučavanja religije? Na što nas upozorava definicija religije R. Robertsona? Opišite razliku između svetog i profanoga? Razvrstajte prema McGeeju različite tipove religija i pokušajte ih ukratko opisati. Zašto kršćanstvo izrazito zadržava kategoriju "religija" u odnosu na, primjerice, budizam? Pokušajte raspraviti razliku između pojmove "religija" i "vjera". Koji su oblici deprivacije podloga za različite religijske skupine? Opišite razliku između sekte i crkve. U koji biste tip religijskih organizacija svrstali: Crkvu u Hrvata, Jehovine svjedočke, Evangelističku crkvu, Srpsku pravoslavnu crkvu, mormone, Sejentološku crkvu? Nabrojite osnovne društvene funkcije religije. Koje biste od njih vrednovali pozitivno, a koje negativno? Pokažite na konkretnom povijesnom primjeru kako religija može biti pokretač društvenih promjena.

Spomenute postavke o sekularizaciji odnose se poglavito na institucionalno shvaćanje religije, a malo govore o zbiljskoj religioznosti ljudi. Opadanje pohanja vjerskih obreda, odnosno odvajanje vjernika od crkve može značiti, naglašava P. Glasner, da "religija nastavlja bujati izvan struktura što su je uobičajeno obuhvaćale". Prema tome, sudjelovanje u religijskim institucijama nije nužno pokazatelj religiozne vezanosti. Institucionalno shvaćanje religije pokazuje se preuskim i potrebna je šira definicija religije. Peter Berger i Thomas Luckmann tako smatraju da ljudi tek zahvaljujući duboko ukorijenjenoj religijskoj dimenziji mogu uopće imati osjećaj identiteta, smisla i svrhe u životu. Prema Luckmannu, opadanje institucionaliziranoga religijskoga sudjelovanja znači da se pojavljuju osobni oblici religioznosti. "Specijalisti" i "eksperti" institucionalizirane religije (svećenici i teolozi) u mnogo manjoj mjeri mogu nadzirati, tumačiti i legitimno govoriti o toj privatnoj religiji. **Privatizacija religije** je, dakle, preobrazba religije iz javne u osobnu stvar, usidrenu u individualnoj svijesti. Najveća pozornost pridaje se osobnoj interpretaciji vjerskog učenja i izravnoj komunikaciji s bogom. Mijenja se i predodžba boga – sve manje ga se doživljava kao udaljenoga prosuditelja koji prijeti prokletstvom, a sve više kao biće ljubavi i prijatelja – intimnog "unutarnjeg boga". Te promjene u suvremenim društвima djelomično objašnjavaju istovremeno opadanje sudjelovanja u institucionalnoj religiji te porast tzv. nove religioznosti – najčešće u raznim sektama i kultovima, izvan velikih crkava.

Sekularizacija. Smanjenje broja vjernika ponekad uzrokuje prenamjeni crkvenih zgrada.

Različita značenja sekularizacije

U sociologiji religije vode se stalne rasprave što točno znači sekularizacija. Definiranje značenja te riječi ovisi, dakako, o tome kako definiramo religiju samu. Oni koji religiju definiraju s obzirom na njezine funkcije u društvu, odbacit će postavku o sekularizaciji. Naime, neke društvene pojave nisu religija u užem smislu riječi, ali imaju u modernim društвima istu funkciju, primjerice civilna religija, patriotism, nacionalizam. Oni koji religiju definiraju u sadržajnom smislu – kao poseban oblik vjerovanja u posebne stvari – uglavnom će tvrditi da se u modernim društвima odvija proces sekularizacije.

Možemo razlikovati šest značenja riječi "sekularizacija", koja se ne mo-

raju međusobno isključivati. Sekularizacija, dakle, može značiti:

- » opadanje važnosti religije, pri čemu religijski simboli, doktrine i institucije gube svoj prestiž i značajnost;
- » sve veće prilagodavanje "ovom svijetu", pri čemu se pozornost odvraća od nadnaravnog i usmjerava na svakodnevne životne probleme;
- » opadanje društvene uloge religije, što znači da se religija povlači u zasebno područje i postaje privatna stvar pojedinaca, gubeći tako utjecaj na šire društvo;
- » preobrazba religijskih vjerovanja i institucija u nereligiozni oblik. Znanja, ponašanja i institucije za koje se

prije vjerovalo da imaju božansko podrijetlo sada se shvaćaju kao rezultati ljudskoga djelovanja i odgovornosti;

» desakralizacija društva, što znači da društvo gubi svoj sakralni (sveti) karakter, budući da i čovjek i priroda postaju predmetom objektivne racionalno-uzročne manipulacije, gdje nadnaravnom više nema mjesta;

» promjena od "sakralnoga" prema "sekularnom" društvu, u smislu napuštanja stabilnih tradicionalnih vrijednosti i postupanja, te prihvatanja promjene i djelovanja na racionalnoj i utilitarističkoj osnovi.

Religiozni individualizam

Jakov Jukić, jedan od najboljih hrvatskih sociologa religije, napominje da suvremeni ljudi – razapeti između osobnog i svetog u sebi – uvek radije biraju individualizam bez religije nego religiju bez individualizma. On nastavlja:

"U individualističkom ozračju, prihvatanje se religijskog svjetonazora obavlja kao isključivo osoban izbor, a ne priključenje određenoj sakralnoj zajednici. Otud ubrzana privatizacija religijskog iskustva i posve dobrotoljno pristupanje vjerničkim skupinama. To međutim neizbjegljivo dovodi do psihologizacije i subjektivizacije religijskih sadržaja.

U naše se doba najdublja istina religije prvenstveno posvjedočuje u čovjekovoj svijesti, a ne u njezinoj općoj društvenoj prihvatljivosti.

Svi novi religijski pokreti redovito obećavaju svojim pristalicama da će ih oslobiti od izvanjskih prisila moderne civilizacije i probuditi u njima zaboravljenu izvornu mudrost, potisnutu radost življenja, izgubljeni unutarnji mir, veliku skrivenu sreću, zatomljeno savršenstvo svijesti i neosvojenu osobnu samostalnost. Kane im također vratiti vrednote igre, dokolice, sna, čežnje i svih izrazito duhovnih raspoloženja. Zato su na cijeni duševna stanja sabranosti, opuštenosti,

zadubljenosti, smirenosti, razmatranja, molitve i mističnih ushita. Pomiren sa sobom, vjernik se osloboda napetosti, rastresenosti, nemira, stresova, briga i strahova. Na neki način biva spašen od zlih posljedica modernosti.

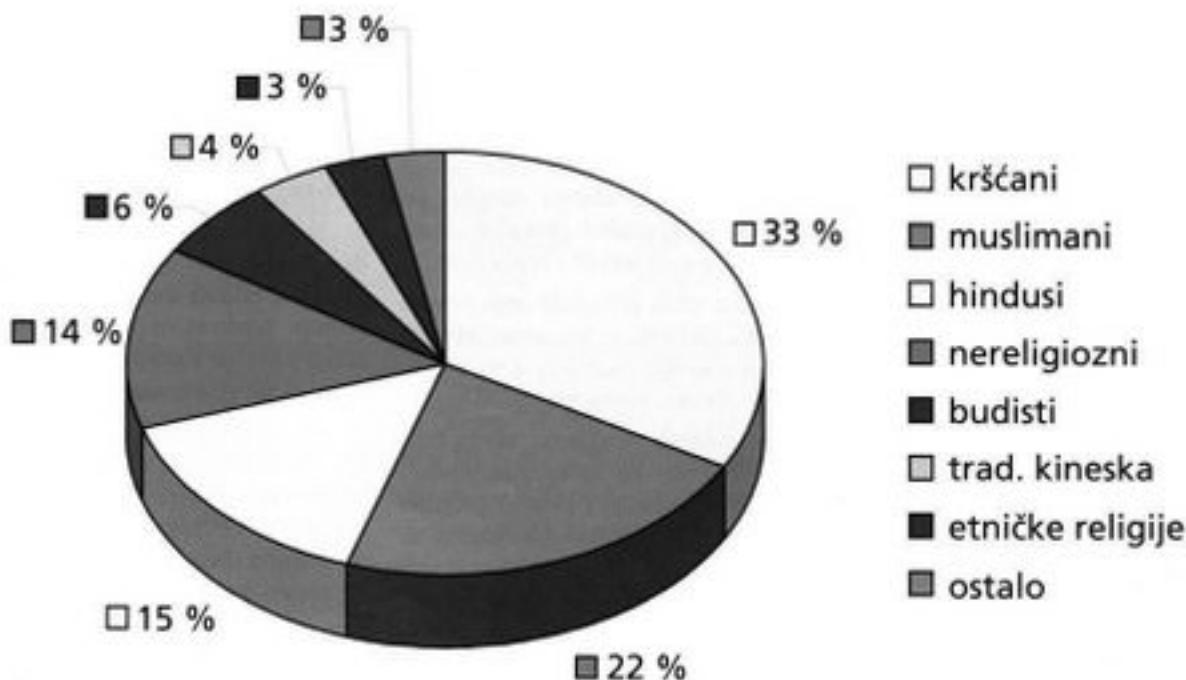
Takvo je ustrajno i stalno bavljenje vlastitom dušom u središte zanimanja upravo nove religioznosti. Vjernik postmoderne ne susreće se s Bogom u svojem bližnjem, svijetu ili svemiru nego ga prije svega pronalazi u samome sebi kao vlastito izvorište. (...) Stoga osobni duhovni razvoj postaje prvi i jedini cilj svih vjernika nove religioznosti."

Jukić, Jakov, "Socijalistički feudalizam, postmoderna i karizmatička religioznost", Revija za sociologiju XXII. (3-4): 257.

Zašto je religijski individualizam u mnogočemu suprotan Durkheimovoj definiciji religije? Znate li tko su Carlos Castaneda ili Pablo Coehlo? Je li tko od vas pročitao neku Cochlovu knjigu. Ako jest, što može reći o porukama njegovih knjiga?

Pripadnost svjetskim religijama kao postotak svjetskog stanovništva 2000. godine

Civilna religija

Civilna religija znači kvazireligioznu vezanost za simbole i institucije sekularnoga društva. Pridjev "civilna" odnosi se na redoviti život građana države. To, dakle, nije religija organizirana u neku crkvu, nego skup vjerovanja, simbola i rituala koji se odnose na društveni poredak i proizvode društvenu solidarnost, te mobiliziraju građane na postizanje zajedničkih (političkih) ciljeva. Državni i nacionalni, dakle – sekularni – simboli doživljavaju se kao svetinja.

Ideju o civilnoj religiji razvio je još Durkheim u knjizi *Elementarni oblici religijskog života*, ali su je posebno razradili američki sociolozi. Tako se u američkoj civilnoj religiji velika imigracija iz Europe u 19. i 20. stoljeću uspoređuje s egzodusom Židova, a američki građanski rat shvaća kao iskupljenje grijeha i ponovno rođenje iz krvoproliva. Središnja tema američke civilne religije je, prema tome, shvaćanje Amerikanaca kao novog Izabranog naroda. S time je u skladu i vjerovanje većine Amerikanaca da je "američki način života" dobar i da su američke intervencije po svijetu blagotvorne za druge nacije. Komunizam kao politički sustav većina je Amerikanaca smatrao oličenjem zla i davoljim proizvodom. Američka civilna religija takođe obuhvaća mnoge oblike rituala: prije svake utakmice gledatelji ustaju na nacionalnu himnu; javne parade u povodu nacionalnih i vjerskih praznika pobuđuju domoljubne osjećaje. Američka zastava predstavlja sveti simbol, slično krizu za kršćane ili Davidovoj zvijezdi za Židove.

Mada nije posebna vjerska doktrina, američka civilna religija obuhvaća nekoliko karakterističnih elemenata: 1) elemente kršćanske tradicije u kojima se

Civilna religija. Od 1950. godine većina učenika u američkim školama recitira himnu nacionalnoj zastavi s riječima "s Bogom". Pri preuzimanju dužnosti američki predsjednik polaze zakletvu s jednom rukom položenom na Bibliju i zaključkom "Tako mi Bog pomogao!". Na dolarskim novčanicama može se pročitati parola "In God we trust" ("U Božu se uzdamo"). Sve su to primjeri civilne religije, odnosno spajanja svetog i sekularnoga.

naglašava individualizam i postignuće; 2) elemente iz nacionalne povijesti (dolazak prvih naseljenika na brodu *Mayflower*, Lincolnova smrt, gradanski rat); 3) sekularne vrijednosti iz američkog Ustava; 4) sekularne rituale i simbole (zastava, Dan nezavisnosti, Dan zahvalnosti). Civilna religija, dakle, povezuje elemente tradicionalne religije s političkim sustavom sekularnoga društva. Sjedinjene Američke Države ujedinjene su religioznim vjerovanjem u svetost amerikanizma iz koje proizlazi odanost američkoj naciji – gotovo da se povjeruje da je i Bog Amerikanac.

Komunizam i nacionalizam kao funkcionalni ekvivalenti religije

Komunistički pokreti imali su mnoštvo zajedničkih značajki s kršćanstvom. Komunizam je pružao filozofski svjetonazor, obećanje mesijanske ere u obliku komunističke utopije, davao je izravne upute za osobno življenje, imao svećenstvo – partijske teologe i dužnosnike, imao svece i mučenike, godišnje obrede obnove poput prvomajske parade, svete tekstove, hereze i inkviziciju, svetišta kakav je Lenjinov mauzolej,

proroke Marxa, Engelsa, Lenjina i druge.

Nacionalizam takođe ima mnoge religijske značajke. Politolog F. Schumann govori o njima:

"Kult nacionalizma ima svoje svećenike, svoje rituale i svoju teologiju, kao i drugi kultovi... Domoljub je naučio obožavati zemlju predaka – veliku Englesku, predivnu Ameriku, *la Patrie*, ili *das Vaterland*. To uključuje i obožavanje predaka

i teritorijalni fetišizam... Živuće se političke vode prosuđuju s obzirom na to dosižu li ili padaju ispod tradicionalnih standarda što su ih postavile ličnosti iz nacionalnih mitova i legendi. Slično tomu, domoljub obožava postojbinu svoje nacije – posvećeno tlo natopljeno krvlju heroja... Nacionalni barjak svugdje je iznimno svet simbol što se uvijek mora poštovati i nikada oskrnaviti."

Osim kvazireligiozne vezanosti za političke simbole i institucije, civilna religija uključuje i obožavanje slavnih osoba iz svijeta zabave. Na slikama vidimo poruke, predmete i cvijeće koje hođačnici ostavljaju na "svetim mjestima": grobu Elvisa Preseleyja u Gracelandu, grobu Jamesa Deana i pred obiteljskom kućom princeze Diane Spencer, poznatije kao Lady D.

Od uspostave nezavisnosti 90-tih godina 20. stoljeća i u Hrvatskoj smo mogli vidjeti pojave karakteristične za civilnu religiju. Govorilo se da se Hrvatska "uskrisila", proglašenje državne samostalnosti bilo je popraćeno religioznom simbolikom (jaslicama, golubima), a – kada je počeo rat – govorilo se o "razapetoj Hrvatskoj". O Hrvatskoj se govorilo kao o "predziđu kršćanstva", a neki su predlagali da pjesma "Bože, čuvaj Hrvatsku" postane hrvatskom nacionalnom himnom.

Nova religioznost

Od 60-tih godina prošloga stoljeća u zapadnom svijetu raste broj različitih vjerskih zajednica, sekti i religijskih pokreta. Neke među njima predstavljaju varijacije već postojećih vjerskih organizacija i crkava, druge svoje porijeklo imaju u drugim krajevima svijeta

Unifikacijska crkva ("Moonies") pod vodstvom Sun Myung Moon-a zagovara kombinaciju kršćanstva i snažne orientacije prema konzervativnoj politici. Od vjernika se zahtijeva potpuna pokornost Velečasnog Moonu, samodisciplina i život u zajednici. Nakon što je osobno spojio mnoge mladiće i djevojke, Moon je 1982. godine vodio ceremoniju vjenčanja za više od 4 tisuće članova svoje crkve.

(uglavnom na Dalekom istoku), a treće su originalni izumi (scijentologija, na primjer). Sve te vrlo različite pojave možemo razvrstati u tri tipa, na temelju odnosa koji zagovaraju prema društvu u cjelini. Pojedina religija može prihvati svijet kakav jest, može odbaciti svijet, ili ga može prihvati uz nastojanje da promijeni vlastiti položaj u njemu.

» **Religije koje se prilagođavaju svijetu** prihvataju svijet kakav jest. Religijska vjerovanja shvaćaju se nečim odvojenim od glavnih svakodnevnih aktivnosti. Takve religijske grupe kritizirat će uspostavljenu crkvu, a ne društvo. Njihove vjernike čine ljudi koji teže izravnijem doživljaju svetog od onog koji nude uspostavljene crkve. Karizmatski pokret unutar Katoličke crkve, primjerice, smatra da se u Crkvi izgubila dinamička i duhovna dimenzija vjere. Oni se okupljaju na zajedničke molitve u kojima nerazumljivim mrmljanjem nastoje doći do prvobitna doživljaja svetoga. U protestantskoj verziji slična pojava vidljiva je u širenju pentekostalnih sekti.

» **Religije koje odbacuju svijet** odbacuju i niječu središnje vrijednosti i pretpostavke modernoga društva. U javnosti se takve religije obično prikazuju kao opasne jer, navodno, pridobivaju sljedbenike manipulacijom i "pranjem mozga". Primjeri za to su "Moonies" odnosno Unifikacijska crkva i Hare Krišna. U takvim se religijama vjeruje da je svijet toliko pokvaren da je jedini način postizanja duhovnoga mira izolacija vjernika od takva društva. Od novoprdošloga se sljedbenika očekuje da čitav svoj život posveti vjeri.

New Age. U potrazi za drukčijim ritualima od onih u etabliranim religijama, new age skupine usredotočuju se na samoprosvjetljenje, planetarnu svijest i brigu za prirodni okoliš. Ovdje se odaje duhovna počast vjetrinvima.

Slijedbenici Hare Krišne i Bhagwan Shree Rajnešha. Kultovi su oblik nove religioznosti koje karakteriziraju malobrojni i vrlo odrani slijedbenici. Pripadnici kultova često odbacuju vrijednosti širega društva i žive izolirano. U javnosti se ponekad diže moralna panika oko pristupanja mlađih ljudi kultovima i pretpostavljenog "pranja mozga" koje prolaze u njima.

» **Religije koje prihvataju svijet** ne suprotstavljaju se vrijednostima društva, nego tvrde da se najvažniji osobni ciljevi mogu postići upravo takvim religijskim pokretima. Takve religije ne zahtijevaju od svojih pripadnika stalnu angažiranost, ali traže od članova uplatu naknade ili doprinosa. Aktivnosti slijedbenika često obuhvaćaju meditaciju ili vježbe "porasta osobnoga potencijala", što im treba omogućiti uspješniji život u društvu. Najpoznatiji primjeri toga tipa religije su transcendentalna meditacija (povezana i s političkom strankom – Strankom naravnog zakona) i scijentologija.

Nihilizam nove religioznosti

Živeći u svijetu postmoderne, koju obilježava opća ravnodušnost, odsutnost autoriteta i izostanak ideoloških uputa, mladež se našla u društvenom položaju "siročadi". Ostala je zapravo "bez oca". Stoga mladi nemaju nužnih uvjeta za razvoj osobnosti, duševnoga sazrijevanja i postignuća identitetu.

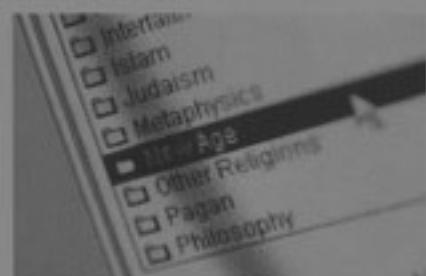
Sad možemo pitati: kako se opisani "gubitak identiteta" oslikava na prostoru svagdašnjega života vjernika? Zajedno, vrlo uočljivo i upečatljivo. Njegovi im se drobi i razmrvljuje suvisla slika svetoga, a onda dolazi do neizbjježna gubitka njihova "religioznog identiteta". Sociolozi su o toj pojavi "sakralne shizofrenije" ispisali iznimno sugestivne stranice, koje se, dakako, temelje na brojnim istraživanjima. Tako doznačimo da u naše doba ljudi slobodno odabiru ne samo pojedine dijelove svojega vjerenja – osobito u području dogmatike i etike, prema isključivo osobnim naklonostima i hirovitostima, nego to

isto čine i s drugim religijama. Zato mnogi naši suvremenici često bez ikakve zadrške i kulturološkog obzira mijesaju – stvarajući opasnu okultnu smjesu – poruke Evandelja i Kur'ana, ideje zena i budizma, učenje alkemičara i vještine yoge. Područje religije zahvatila je, dakle, destabilizacija na potpuno isti način kao oblast mode i morala. Dapač, sve su učestaliji slučajevi da je netko određeno vrijeme kršćanin, onda nekoliko mjeseci budist, pokoju godinu učenik Krišne, naposlijetku pristalica Ujedinjene crkve i tako dalje istim redom do iznemoglosti.

Iz svega proizlazi da je čovjek postmoderne zapravo vrlo religiozan, ali je njegova religioznost bez ikakvog identiteta. To je vjerovanje zainstancište, iako ustrojeno slobodnim odabirom sakralnih tema i ponuda, u stilu à la carte, odnosno onako kako se nekomu pojedinačno svidi i prohtije. Religija se redovito uspostavlja po isključivo osobnom ukusu i naklonostima...

... Ne iznenađuje što su vjernici počeli mijenjati svoju religijsku pripadnost isto tako brzo i nestrpljivo – u ozračju potrošačkoga nihilizma – kao ženu, automobil i mjesto življena.

Ipak, najveći stupanj razgradnje čovjekova "religioznog identiteta" doživljava naše zapadnjačko postmoderno društvo pojmom spektakularizacije ideja. Civilizacija slike pretvara sve u spektakl, pa tako i religiju. Danas, naime, svatko može lako prelistati u knjižari Talmud, kupiti tekstove Vede, nabaviti izvode iz Tipitake, ali i otići nekoliko dana u ashram ili vidjeti na televiziji hodočasnike na putu u Meku.

Šne. U raspravi o postanku, primjerice, fundamentalisti drže da je Bog stvorio svijet točno onako kako piše u Bibliji. Drugo, fundamentalisti su netolerantni prema religijskoj raznolikosti i pluralizmu, te smatraju da je jedino njihova vjera prava. Treće, oni naglašavaju osobni doživljaj vjere i zagovaraju rituale kojima se postiže ta duhovna obnova. "Ponovno rođenje" i uspostavljanje osobnog odnosa s Isusom je nešto što se mora jasno vidjeti u svakodnevnom životu vjernika. Napokon, fundamentalisti imaju neprijateljski odnos prema modernom svijetu, koji smatraju opasnim izvorom "sekularnoga humanizma" što ugrožava pravu vjeru.

Krajem 20. stoljeća kršćanski fundamentalizam u SAD-u poprimio je politički oblik u takozvanoj Novoj kršćanskoj desnici. Jedan od voda toga pokreta poziva se na "moralnu većinu" američkoga naroda koja vjeruje u dom, obitelj, moralnost, slobodno poduzetništvo i nacionalne ideale. Ronald Reagan, američki predsjednik iz toga razdoblja, zagovarao je slične vrijednosti. Za Georgea W. Busha, američkog predsjednika s početka 21. stoljeća, također kažu da pripada kršćanskim fundamentalistima.

Islamski fundamentalizam također zagovara obnovu islamskih vjerovanja i vrijednosti, naglašavajući njihovu važnost nasuprot modernizacijskim silama što donose "zapadnjački" i američki način života. Svoje uspješno ostvarenje taj je fundamentalizam doživio u islamskoj revoluciji u Iranu 1979. godine, kada je srušen režim Šaha Reze Pahlavija i uspostavljena vlast ajatolah Homeinija. Iran je i danas islamska republika, u kojoj glavnu riječ imaju svećenici. Snažni fundamentalistički pokreti postoje u mnogim arapskim zemljama, a političku vlast imali su neko vrijeme u Alžiru, Sudunu i Afganistanu (talibani). U zapadnim medijima

Islamski fundamentalizam naglašava "sveti rat" (džihad) protiv nevjernika. Zapadnjacima ideja džihada izaziva odbojnost i strah. No, i zapadni političari često opravdavaju svoje djelovanje "svetom dužnosti" ili "obranom svetinja". Religija je različita, ali je način razmišljanja sličan.

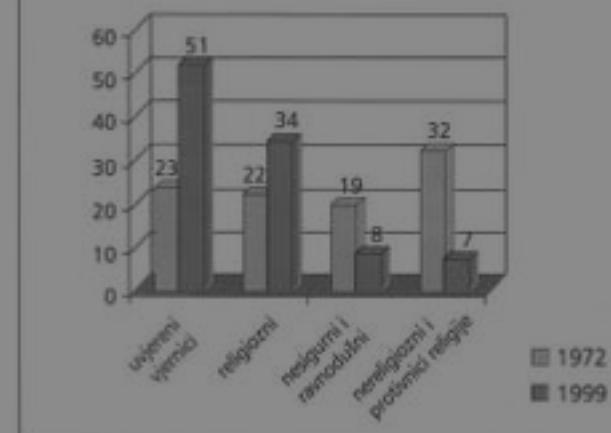
stvorena je slika o islamskom fundamentalizmu kao terorističkom pokretu, poglavito nakon rušenja neobrađa WTC-a u New Yorku 11. rujna 2001. To je izazvalo antimuslimsku paranoju diljem svijeta, mada terorističke skupine poput Al-Quaide čine manji dio islamskih fundamentalističkih organizacija. Na kraju valja napomenuti da politički režimi koji se temelje na načelima islamskoga fundamentalizma često ograničavaju osobne i političke slobode svojih građana, a osobito žena.

Religioznost u Hrvatskoj

U razdoblju socijalizma religija u tadašnjoj Jugoslaviji nije bila zabranjena, ali je u određenoj mjeri bila politički "sumnjičiva". Državnim osamostaljenjem i uvođenjem demokracije nakon 1990. godine religioznost se slobodno izražava. Najzastupljenija vjeroispovijest u Hrvatskoj je rimokatolička. U opetovanim sociološkim istraživanjima u zagrebačkoj regiji, primjerice, utvrđeno je da se 1972. godine 87 posto ispitanika smatralo katolicima, 1982. – 77 posto, a 1999. godine čak 92 posto.

Religijska samoidentifikacija znači mišljenje ispitanika o vlastitom odnosu prema religiji – od uvjerenih vjernika do protivnika religije. Kako kaže sociologinja Dinka Marinović Jerolimov, u 90-tim godinama prošloga stoljeća primjetno je izrazito povećanje religioznosti – za 30 posto. Brojna istraživanja pokazala su, primjerice, da je 1989. godine u Hrvatskoj bilo 42 posto uvjerenih vjernika i religioznih, a 1996. godine takvih je bilo 73 posto. Podaci za zagrebačku regiju iz 1999. godine, prikazani u grafikonu, govore o 85 posto ispitanika koji sebe smatraju uvjerenim vjernicima ili religioznima.

Religijska samoidentifikacija u zagrebačkoj regiji
1972. i 1999. godine

Za svaku je religiju važno da vjernici usvoje ona vjerovanja koja čine osnovu njezina dogmatskoga sustava. Kad je riječ o Katoličkoj crkvi, vjernik je dužan vjerovati u sve definirane dogme. Evo kako izgledaju ta vjerovanja.

Prihvaćanje crkvenih vjerovanja u zagrebačkoj regiji 1972. i 1999. godine (%)

Vjerovanja	1972.	1999.
Postoji Bog.	43	84
Bog je stvorio svijet.	38	74
Bog je stvorio čovjeka.	38	74
Bog je izvor morala.	37	73
Postoje raj i pakao.	20	61
Postoji život poslije smrti.	20	61
Svi će ljudi uskrsnuti.	19	50

Izvor: D. Marinović Jerolimov, *Religijske promjene u tranzicijskim uvjetima*, Sociologija sela 1-2 (2000.), str.55.

Bitan pokazatelj religioznosti ljudi jest i njihovo ponašanje, odnosno takozvana religijska praksa – molitva, odlazak u crkvu, vjenčanje i krštenje djece. Evo podataka za 1972. i 1999. godinu za Zagreb i okolicu.

Oblici religijske prakse u zagrebačkoj regiji 1972. i 1999. godine (%)

Religijska praksa	1972.	1999.
Moli svaki dan	19	35
Odlazi na misu nedjeljom	10	25
Pričešće se jednom tedno	1	9
Vjenčani u crkvi	70	74
Krstili djecu	78	92
Djeca pohađala vjeronauk	41	78
Redovito poste pred blagdane	18	69
Redovito slave veće crkvene blagdane	58	96

Izvor: isto, str. 59, 66.

Općeniti zaključak o religioznosti u Hrvatskoj mogao bi se sažeti na sljedeći način: nakon 1990. godine došlo je do porasta religioznosti. U Hrvatskoj prevladava tradicionalna i običajna religioznost, koja se prenosi u obitelji. Vjernici u Hrvatskoj prihvataju i vjerovanja

koja ne pripadaju dogmi njihove vjere; mnogi vjeruju, na primjer, u sudbinu, horoskope, a neki čak i u reincarnaciju. Istraživanje je pokazalo da su se ispitanci – što su bili religiozniji – više slagali s tvrdnjama da je religija izvor smislaonog i moralnoga života (85 posto).

Protumačite pojam "civilna religija". Mislite li da i Hrvatska pripada zemljama u kojima se odvija proces sekularizacije? Što znači privatizacija religije? Kakva je razlika između nove religioznosti i religijskoga fundamentalizma? Jeste li religiozni? Kako biste odredili svoj odnos prema vjeri, odnosno kakva je vaša religijska samoidentifikacija? Ako ste vjernik/ca, prihvatač li crkvena vjerovanja navedena u tablici? Kako je vaša religijska praksa? Vjerujete li u horoskope i sudbinu? Jin i Jang? Karmu?

Ideologija

Vecina ljudi negativno doživljava riječ "ideologija". Malo će tko za sebe reći da zastupa ili vjeruje u neku ideologiju; optužba za ideološki način razmišljanja najčešće se odnosi na druge, u pravilu protivnike ili neprijatelje. Za vlastite stavove nećemo reći da su ideologija, nego ćemo tvrditi da su točni, ispravni, racionalni, normalni, prirodni i slično. No, kada – kao što se to u sociologiji čini – promotrimo društvo u cjelini, vidjet ćemo da svi pripadnici društva zastupaju, manje ili više artikulirano, neku ideologiju. Mada znanstvene spoznaje, osobito one o društvu, sve više postaju dijelom svijesti i iskustva običnih ljudi, to ne znači da se ljudi u potpunosti ponosaju na osnovi znanstvenih spoznaja. Mitovi, vrijednosti, predrasude, zablude i strasti imaju u društvu još uvijek mnogo veću pokretačku ulogu od logičkih, objektivnih i sistematskih analiza društvene situacije.

Najvidljivije je to u politici: političke stranke formiraju svoje programe u kojima predlažu različite najbolje načine vođenja države i time nastoje pridobiti birače; na masovnim skupovima vijore se različiti barjadi i izvikuju parole koje masa bučno prihvata ili odbija; u političkim raspravama suprotstavljene strane tvrdoglavo ostaju pri svojim stavovima i tako onemogućavaju postizanje sporazuma; konačno, mnogi su ljudi spremni i oružjem braniti svoje ideje i uvjerenja. Sve su to manifestacije ideologije: stranački programi, zastave, sloganji, polemike, razlozi za posizanje za oružjem. Mada su u politici najvidljivije, ideologije su utekako prisutne i u ostalim sferama društvenoga života. Društvena nejednakost se – kao univerzalna društvena pojava – objašnjava i opravdava različitim ideološkim sredstvima: negdje to mogu biti religijski mitovi (za opravdavanje postojanja indijskih kasti), drugdje se smatra da su pojedinci rođenjem predodređeni za viši ili niži društveni status (npr. u feudalizmu), dok se nejednakost u modernim društvima vrednuje kao nepravedna posljedica eksploatacije (npr. u komunističkoj ideologiji) ili kao pravedan rezultat natjecanja među pojedincima različitih sposobnosti (npr. u liberalizmu). Svi jest o pripadnosti vlastitoj naciji i

mobilizacija u ostvarenju nacionalnih interesa uvijek ima u osnovi nacionalnu ideologiju. Ekološke grupe smatraju da tehnološki razvoj ugrožava prirodni okoliš i bore se za alternativne tehnologije. Ukratko, u svim područjima društvenoga života prisutne su različite ideologije, a svima je zajednička karakteristika da istovre-

meno objašnjavaju i opravdavaju (ili kritiziraju) neke aspekte društvenoga života ili organizaciju društva u cjelini. U svakoj ideologiji uvijek nalazimo istovremeno i činjenične i vrijednosne sudove. Prvi su karakteristični za znanstveni pristup društvenim pojavama, a drugi za etiku, moral, religiju i slično.

U ovom dijelu poglavlja razmotrit ćemo sljedeća pitanja:

Kada nastaje riječ "ideologija" i kako se otada njezino značenje izmjenilo? Kako se u ideologiji kombiniraju znanstvene spoznaje i religijski i moralni elementi?

Je li ideologija nešto dobro ili loše? Koje su društvene funkcije ideologije?

Koje su glavne ideologije u suvremenim društvima? Odakle potječu?

Jesu li masovni mediji ideološki pristrani? Služe li informiranju ili zaglupljivanju i manipulaciji?

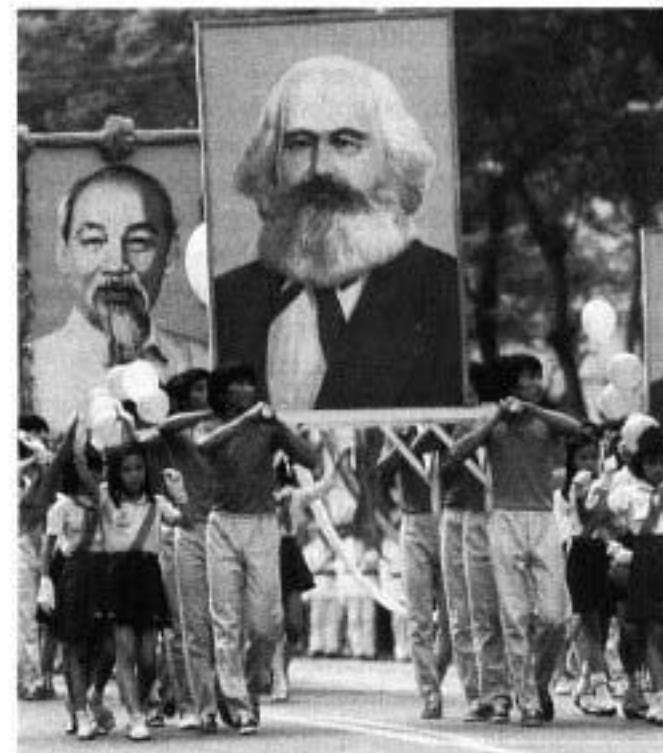
Što je ideologija

Riječ "ideologija" prvi je upotrijebio francuski filozof Antoine Destutt de Tracy krajem 18. stoljeća i to u smislu "znanosti o idejama". U svojem izvornom značenju označavala je znanost o idejama koja je trebala istraživati izvore i zakone što upravljaju formiranjem ideja. Skupina filozofa (koji su sebe nazivali ideoložima) smatrala je da su u osnovi ideja osjeti i da je jedino srođenjem ideja na osjeće moguće doći do pretpostavki za istinitu spoznaju prirode i čovjeka. No, ti su filozofi također smatrali da ideologija čini osnovu za političke, moralne i pedagoške reforme društva. Ako su ideje utemeljene na fizičkim osjetima, ideologija kao istraživanje prirodne osnove ideja omogućava da se društvo uredi na prirodnim, harmoničnim osnovama. Prema tome, u svojem je početku pojam ideologije bio pozitivan i progresivan. Negativno značenje pojmu ideologije dao je Napoleon Bonaparte, optuživši ideologe da stvaraju "metafiziku oblaka" što nema veze s pravim problemima Francuske. Tu negativnu konotaciju povezanu s pojmom ideologije preuzeo je Karl Marx i ona je do danas jedna od najprisutnijih značajki shvaćanja ideologije.

Ideologija je skup ideja i vjerovanja o svijetu, čovjeku i društvu, usmjerenih na održavanje ili na promjenu postojećega stanja u društvu. Ideologije sadrže kognitivne (konceptualne, deskriptivne i eksplanatorne) i normativne elemente. To znači da u kognitivnom pogledu imaju neke značajke koje ima i znanost;

pojmova kojima sistematiziraju, opisuju i objašnjavaju društvene pojave. Ideologije se, dakle, izgrađuju na osnovama filozofskih i znanstvenih spoznaja. One u pravilu sadrže nazore na ljudsku prirodu (primjerice, egoističnu, kooperativnu, individualističku, društvenu), na postojeću društvenu strukturu (to jest na vrste

Komunizam kao sekularna religija? Komunistička ideologija slavila je svoje povijesne junake, trenutačne vode i motivirala ljude da se žrtvuju za "pravu stvar". Na slici su panoj s likovima Marxa i Ho Ši Minha prigodom proslave obilježnice oslobodenja Saigona, u Vijetnamu.

pojedinaca i društvenih grupa u nekom društvu te njihove međusobne odnose), na političko vodstvo i odnos društva i politike. Istodobno, ideologije sadrže i normativne elemente koji ne pripadaju znanosti: pro-sudbe što je dobro odnosno loše u društvu, stavove o poželjnem pravcu razvoja društva te pozive i naputke za djelovanje. Vjera i zanos koje kod nekih pojedinaca izazivaju ideološki pozivi mogu se usporediti s religijom. No, za razliku od religija, koje su u pravilu usmjerene na onostrano, ideologije su usredotočene na svjetovno – na opravdanje ili osporavanje, na održavanje ili mijenjanje društvenih pojava i odnosa.

Funkcije ideologije

Ideologiji se može pristupiti na različite načine. Postoje dva različita shvaćanja ideologije: *neutralno* i *kritička*. Definicija ideologije navedena u prethodnom odlomku primjer je neutralnoga shvaćanja: to je na prostu skup ideja i vjerovanja s određenim karakteristikama koje ga razlikuju od, primjerice, znanosti ili religije. Kritičko shvaćanje ideologije naglašavat će riječi kao što su: zabluda, lažna svijest, manipulacija, dominacija. Takvo shvaćanje ideologije karakteristično je za marksistički nastrojene autore, koji polaze od Marxove poznate rečenice da su u svakom društvu "vladajuće ideje zapravo ideje vladajuće klase". Ideologija, prema tome, ima funkciju održavanja i stabilizacije (nepravednoga) kapitalističkoga poretku, a to se očituje kao "lažna" ili "kriva" svijest potlačenih klasa o društvenoj stvarnosti. Kritičko shvaćanje ideologije može se izraziti i na općenitiji način, tako da ne bude ograničeno samo na položaj određene klase, nego bilo koje potlačene grupe u društvu (žena, rasnih, vjerskih, etničkih ili drugih grupa). Britanski sociolog John B. Thompson definira ideologiju kao svaku simboličku formu (s određenim značenjem) koja služi uspostavljanju i održanju asimetričnih odnosa moći, to jest uspostavljanju i održanju dominacije. U tom smislu ideologija nije neki poseban, izdvojen fenomen (skup ideja ili vjerovanja). Svaki element kulture, odnosno sve što ima značenje u ljudskoj komunikaciji, može postati ideološko, ovisno o kontekstu i upotrebi tog simbola. Takvo shvaćanje ideologije omogućuje da se kritički analiziraju različiti aspekti modernoga društva, osobito popularna kultura (usporedi 3. poglavlje) i masovni mediji (o kojima će nešto kasnije biti riječ).

Kritičko shvaćanje ideologije nezaobilazno je u analizi te pojave. No, osim "negativnih" funkcija koje se u tom pristupu naglašavaju, ideologija ima i neke važne psihološke i socijalne funkcije koje možemo označiti "pozitivnima". Evo najvažnijih.

Simbolička orijentacija. Sastavljene od kognitivnih i normativnih elemenata, ideologije omogućuju pojedincima i grupama orijentiranje u složenom svijetu: da spoznaju što postoji, što je dobro i što je moguće. Ideologije, zajedno s drugim dijelovima kulture, pružaju, dakle, ljudima skup značenja što služe kao putokazi za razumijevanje, vrednovanje i djelovanje u društvu.

Legitimacija. Ideologijama se tumače i opravdavaju društvene pojave. Uzmimo primjer društvene nejednakosti u bogatstvu, ugledu i moći: privilegirane grupe nastojat će opravdati i učiniti moralno prihvatljivima postojanje tih nejednakosti. Naglašavat će, primjerice, sposobnost, spretnost, snalažljivost koje nekim pojedincima (opravdano) donose privilegije u poštenoj utakmici u društvu. Gubitnici će, međutim, osporavati postojanje poštene utakmice i smatrati da u društvu vlada nepravedna nejednakost. Prema tome, osim legitimacijske, ideologije imaju i suprotnu – osporavajuću funkciju. To znači da u društvu uvijek postoji sukob interesa, pa onda i sukobljavanje različitih ideologija. Kako kaže jedan autor, ideologije znače za društvo ono što dobra svada znači za obitelj.

Solidarnost. Ideologija, kao skup ideja i vjerovanja neke društvene grupe, povezuje pojedince i povećava koheziju grupe. Dajući moralnu (normativnu) dimenziju opisima i objašnjenjima društvenih procesa, ideologija artikulira interes grupe, identificira protivnike i neprijatelje, povećava osjećaj zajedništva i svijest o pripadnosti grupi. Taj se proces ponekad naziva homogenizacijom i prepostavka je mobiliziranja grupe za postizanje određenih ciljeva. Solidarnosti grupe pridonosi i ideološka upotreba simbola i rituala.

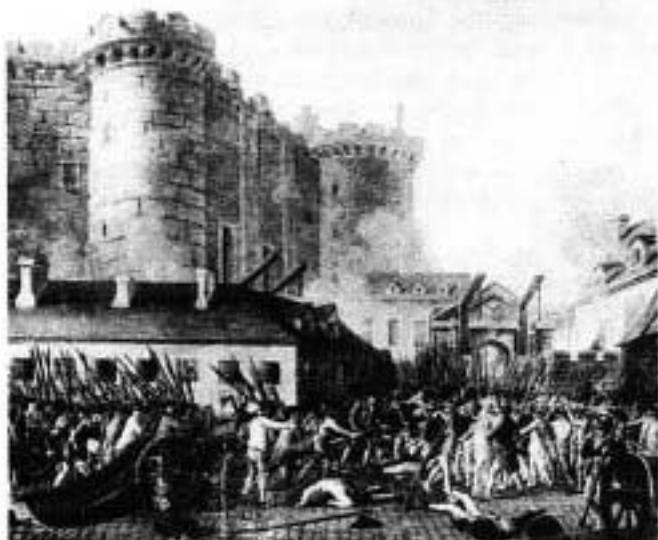
Identitet. Izgradivanje solidarnosti grupe istovremeno je s izgradivanjem identiteta grupe: da bi bila svjesna svoje posebnosti, grupa se mora razlikovati od drugih grupa, odnosno mora uspostaviti kriterije razlikovanja pripadnika od nepripadnika grupe ("Mi" i "Oni"). Osim grupnog identiteta, jednako je važna funkcija ideologije u uspostavljanju osobnog identiteta: moralnim i preskriptivnim stavovima, pojednostavljenim prikazom društvenih pojava te povezivanjem činjenica i vrijednosti ideologija pruža pojedincima uvjerljivu sliku svijeta koja je vrlo važna za formiranje osjećaja identiteta i smisla života.

Glavne ideologije u suvremenim društvinama

Suvremena su društva vrlo složena i sastoje se od mnogo različitih skupina s različitim interesima. Općenito, ideologije možemo podjeliti u dvije skupine: konzervativne i radikalne (ili, desne i lijeve). Konzervativne ideologije zalažu se za očuvanje postojećega načina uređenja društvenih odnosa, pri čemu se pozivaju na prošlost, tradiciju, običaje, moral. Radikalne ideologije zalažu se za promjenu uređenja društva pozivajući se na pravednost, jednakost i slično. Svaka konkretna ideologija sadrži i konzervativne i radikalne elemente (mada ne u istom obimu), a također može promijeniti svoj značaj s obzirom na povijesne okolnosti i društveni kontekst u kojem djeluje.

Nazivanje ideologija lijevima odnosno desnima potječe iz francuske nacionalne skupštine s kraja 18. stoljeća. Da bi zastupnici sličnih gledišta bili bliže jedni drugima te da bi se izbjegli fizički obračuni strastvenih zastupnika suprotnih mišljenja, članovi skupštine bili su razmješteni tako da su konzervativci (koji su podržavali ostanak kralja na vlasti) sjedili desno od predsjedničkoga stola, radikali (koji su tražili rušenje postojećega sustava u korist republike, slobode i jednakosti) – lijevo, a umjerjenaci u sredini. Otad se u političkom životu rabe nazivi desnica, lijevica i centar, mada se pitanja za koja

Rušenje Bastille u srpnju 1789. godine označilo je početak Francuske revolucije. Sve glavne ideologije u suvremenim društvinama povezane su s idejama Francuske revolucije ili reakcijama na promjene što ih je ona izazvala.

se zalažu sudionici političke utakmice veoma razlikuju od onih u francuskoj skupštini.

U političkom životu suvremenih društava najčešće susrećemo četiri velike ideologije.

Liberalizam

Izvore liberalizma nalazimo u političkoj filozofiji 18. stoljeća i u društvenim previranjima toga doba (prosvjetiteljstvo, francuska i američka revolucija). Ideje kao što su: individualna prava i slobode, razdvajanje privatnog i javnog, ugovor, pristanak, ograničena vlada postale su tada sastavnim dijelom političkoga života. Jedna od središnjih vrijednosti liberalizma je individualizam. **Individualizam** možemo definirati kao političku i moralnu doktrinu koja zagovara vrijednost pojedinoga ljudskog bića. Nadalje, liberalizam se zalaže za **slobodu i jednaku prava** pojedinaca. Obično se sloboda (ili preciznije: slobode – freedoms) razumjevala negativno, naime kao sloboda od pravljene prinude. Gospodarski je život područje gdje su slobode najpotrebnije. Slobodno gospodarstvo najbolje će zadovoljavati potrebe i ostvarivati interes ljudi. Takvo gospodarstvo, u kojem svi imaju jednak prava da proizvode i troše, znači da vlada (država) treba imati minimalne funkcije kao što su održavanje vladavine zakona i unutarnjega reda te obranu privatnoga vlasništva i osobne sigurnosti.

U 20. stoljeću liberalizam se mijenja. Novi liberalizam okreće se *socijalnom individualizmu*: smatra se da je dobrobit pojedinca naruže povezana s dobrobiti čitave zajednice. Siromaštvo, nezaposlenost i bolest nisu brige samo pojedinca, nego zajednički ili socijalni problemi. Sloboda, također, ne znači samo ostaviti ljudi na miru, nego zapravo podrazumijeva punji život čovjeka kao građanina. Gradani moraju posjedovati ekonomski, kulturni, politički i socijalni sredstva, da bi vodili život ispunjen smislim i dostojan čovjeka, to jest da bi bili doista slobodni. Krajem 20. stoljeća (80-tih) liberalizam se opet javlja u izmijenjenom rahu – kao *neoliberalizam*. Tim se terminom označava ekonomski teorija i ekonomski politika kojima je cilj deregulacija tržišta, denacionalizacija (privatizacija) državnih poduzeća, smanjivanje poreza, ukidanje socijalnih povlastica i pomoći. Slobodno tržište mora biti sudac za gotovo sve djelatnosti, uključujući i zdravstvo i školstvo. Najvažniji predstavnici takve neoliberalne ekonomski politike toga vremena bili su britanska premijerka Margaret Thatcher i američki predsjednik Ronald Reagan.

Konzervativizam

Izvore konzervativizma nalazimo u reakciji na Francusku revoluciju iz 1789. godine. Kao prvog i naistaknutijeg konzervativca treba spomenuti filozofa Edmunda Burkea, koji je, pišući o Francuskoj revoluciji, ustvrdio da ona donosi dvije posve nove ideje: ideju o jednakosti i ideju o usavršivosti ljudi. To poboljšavanje ljudi može se postići kultiviranjem ljudskoga razuma i reformama političkih i društvenih institucija. Tako su se stajalištu i Burke i svi konzervativci nakon njega snažno suprotstavljali.

Možemo razlikovati nekoliko varijanti konzervativne ideologije. *Tradicionalistički konzervativizam* nalaževa važnost običaja, konvencija i tradicije. Država se shvaća kao proizvod zajednice, pa, prema tome, ima spiritualne i organske značajke. Vodstvo, autoritet i hijerarhija su prirodne pojave – pokoravamo se jednako prirodno kao što dišemo. Ljudske slobode i prava ukorijenjeni su u normama zajednice kojoj pripadamo. U *romantičkom konzervativizmu* nalazimo na snažnu nostalгију za idealiziranom pastoralnom, seoskom, ponekad i kvazifeudalnom prošlosti, često u kombinaciji s razrađenim utopijskim vizijama obnovljena društva. Jedna od bitnih značajki ove verzije konzervativizma je antiindustrijalizam: osuđivali su otuđenje i dehumanizaciju mehanističke industrijske kulture i sveopću komercijalizaciju. U skladu s time, liberalnu političku ekonomiju smatrali su potpuno pogrešnom. Zagovarali su jednostavan način života, prožet vjerom i zajedničkim osjećajima.

Krajem 20. stoljeća javlja se *neokonzervativizam*, koji se često naziva Nova desnica. Na ekonomskom planu njihove se ideje dobrim dijelom poklapaju s onima u neoliberalizmu, što ponajprije znači zagovaranje slobodna tržišta. Na društvenom planu, neokonzervativna Nova desnica zagovara: gorljivi nacionalizam, domoljublje, nacionalnu kulturu, čistoću rase, prirodne nejednakosti, značaj obiteljske stege i patrijarhalnog autoriteta te obveznu kršćansku vjersku poduku. Neki od tih ciljeva također su se mogli uočiti u političkom programu bivšeg američkoga predsjednika R. Reagana.

Edmund Burke (1729. – 1797.) u svojem je djelu Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj žestoko osudio Francusku revoluciju kao obično nasilje i nerед. Začetnik je konzervativizma kao političke ideologije.

Socijalizam

Izvore socijalizma također nalazimo u razdoblju nakon francuske revolucije koja je iznjedrila sam pojam, a uz to i široki društveni pokret. Industrijska revolucija poslužila je kao snažan katalizator, jer je olakšala razvoj kapitalizma i nastanak radničke klase – društvene skupine koja je postala žarište i glavni protagonist socijalističkoga pokreta. Između 1820. i 1830. godine nastaju prvi socijalistički pokreti, a do kraja 19. stoljeća socijalizam je općeprihvачen kao naprimjeri ideologija za ostvarenje interesa radničke klase. U tome je važnu ulogu odigrao njemački filozof i ekonomist Karl Marx (1818. – 1883.), koji je pružio obuhvatnu sintezu i uvjerljiva objašnjenja društvenih pojava i procesa. Otada pa sve do nakon II. svjetskoga rata socijalistička ideologija je pod prevladavajućim utjecajem marksističkih ideja. U 20. stoljeću dolazi do grananja socijalističkoga pokreta u različite struje. Općenito, možemo razlikovati reformski socijalizam, koji smatra da se kapitalizam može popraviti i prihvata demokratska pravila političke borbe, i revolucionarni socijalizam (komunizam), koji se zalaže za radikalno rušenje nepravedna poretki.

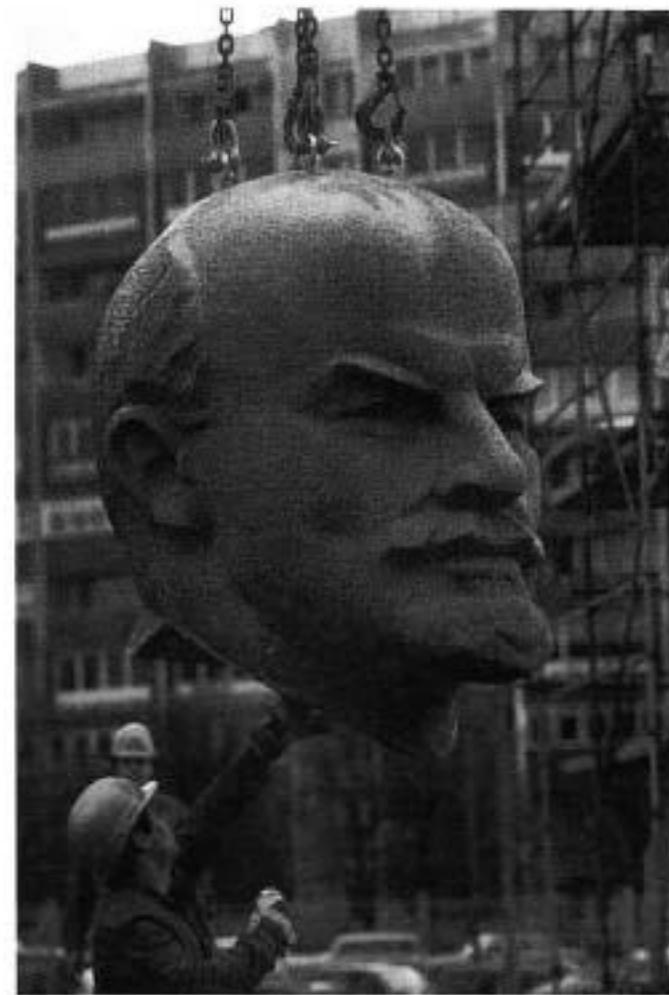
Marsov grob u Londonu s natpisom Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Kao i svaka druga ideologija, i socijalizam se javlja u različitim verzijama. *Utopijski socijalizam* s početka 19. stoljeća (Saint-Simon, Fourier, Owen) zagovarao je radikalne promjene u ekonomiji i odnosima vlasništva svoga vremena. Glavnina napora bila je usmjerena na detaljno opisivanje uređenja društva, koje će odgovarati istinskoj ljudskoj prirodi. Opisivani su i odnosi u obitelji, prehrana ili način odijevanja pripadnika (utopijske) zajednice. *Revolucionarni socijalizam* kao glavni oslonac ima marksizam. Marksizam je pružio snažnu i integrativnu teoriju socijalizma, zasnovanu na kombinaciji prosvjetiteljskog materijalizma, Hegelove filozofije, liberalne političke ekonomije i utopijskoga socijalizma. Osnovna je ideja marksizma da su u kapitalističkom načinu proizvodnje suprotstavljene dvije osnovne društvene klase: proletarijat (radnička klasa) i buržoazija (kapitalisti). Svršetak toga sukoba bit će revolucionarno rušenje kapitalizma. *Reformski socijalizam* zasniva se na reviziji marksističkih ideja i odbacivanju revolucionarnih postavki, te približavanju idejama socijalnoga liberalizma. Zalaže se za postupnu demokratizaciju i reformu zakona, prihvatac ulogu tržišta u ekonomiji te zagovara veću ulogu države u postizanju bolje efikasnosti, jednakosti, društvene pravde i ljudskih prava.

Osnovne vrijednosti kojima teži socijalizam su egalitarizam, moralizam i racionalizam. **Egalitarizam** znači zagovaranje jednakosti među ljudima. U ekonomskom smislu, to znači smanjivanje razlika u bogatstvu. U bivšim socijalističkim državama vjerovalo se da je taj zadatak riješen ukidanjem privatnoga vlasništva i sveopćom nacionalizacijom u korist države (pa se takav sustav ponekad naziva državni socijalizam, a ponekad "komandna" gospodarstva zbog dominantne uloge države u ekonomskom planiranju). Reformski socijalisti na vlasti u zapadnoevropskim zemljama taj su zadatak (smanjenje društvenih nejednakosti, odnosno redistribuciju bogatstva) provodili uglavnom progresivnim oporezivanjem, socijalnim povlasticama i zajamčenim minimalnim primanjima (što se naziva država blagostanja ili welfare state). Osim ekonomske jednakosti, socijalisti se – slično socijalnim liberalima – zalažu i za političku jednakost (opće biračko pravo) te za jednakost u zdravstvu i obrazovanju, a u novije vrijeme u središte pozornosti dolazi problematika ravnopravnosti spolova.

Socijalistička ideologija predstavlja snažnu i otvorenu kritiku kapitalizma. Kapitalizam za njih znači siromaštvo i nezaposlenost, stvaranje i pojačavanje nejednakosti i dubokih društvenih razdora. Nadalje,

Demonstriranje Lenjinova kipa u Istočnoj Njemačkoj. Nakon rušenja Berlinskog zida 1989. godine (koji je dijelio grad na istočni, socijalistički, i zapadni, kapitalistički dio) došlo je do ubrzane propasti socijalističkih režima u zemljama istočne Europe, uključujući i bivšu Jugoslaviju.

kapitalizam potiče štetne, antidruštvene i natjecateljske stavove, a potkopava drugarstvo, solidarnost i suradnju. U kapitalizmu je najvažniji profit – sve je roba, čak i ljudi. Kapitalizam je, dakle, prema mišljenju socijalista, nemoralan i iracionalan društveni poredak.

Nacionalizam

Riječ nacija izvedena je iz latinskih riječi *nasci* (= biti rođen) i *natio* (= skupna pripadnost po mjestu rođenja). Prvotno značenje riječi *natio* je, dakle, povezanost ljudi na osnovi rođenja ili mesta rođenja, što onda znači da je to mjesto rođenja osnova za "prirodne" (naturalne, jer je riječ natura istoga korijena) odnose među ljudima. Riječ *nacija* javlja se kao imenica u francuskom i engleskom jeziku negdje u 14. stoljeću – i to bez političkih konotacija, da bi se koncem 18. i

početkom 19. stoljeća riječi nacija i nacionalizam pojavile u europskim jezicima s današnjim, velikim dijelom političkim značenjem.

Najkraće, **nacionalizam** možemo definirati kao ideologiju (i oblik ponašanja) koja traži da nacionalna samosvijest i etnički ili jezični identitet dobiju svoj politički izraz. Povjesno gledano, nacionalizam je (i kao ideologija i kao pokret) relativno nova pojava – nastaje s dolaskom demokracije, industrijalizacije i teorije o narodnom suverenitetu. Za razliku od drugih velikih ideologija, nacionalizam se mnogo manje oslanja na filozofske i znanstvene spoznaje; njegova je teorija slabašna i često naivna. To mu omogućuje da se pojavljuje u različitim kombinacijama, primjerice liberalni, konzervativni i socijalistički nacionalizam. Zvuči paradoksalno, ali možda se tajna iznimne uspješnosti nacionalizma krije upravo u tome što nema koherentne doktrine.

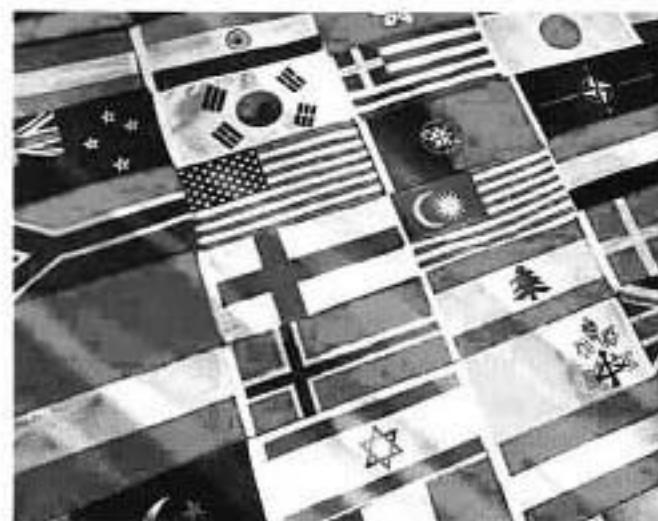
Mnoštvo je objašnjenja izvora i uloge nacionalizma u novijoj povijesti. Neki pisci razlikuju prihvatljivi umjetni zapadnjački nacionalizam od mnogo ratobornijeg istočnoeuropskoga kulturnog i etničkoga nacionalizma. Drugi izvore nacionalizma smještaju u procese modernizacije i industrijalizacije. U grubim crtama, možemo razlikovati tri tipa nacionalizma, u kojima možemo vidjeti kako se nacionalizam miješa s drugim ideologijama. *Liberalni nacionalizam* prihvata većinu ključnih liberalnih vrijednosti. Svaka nacija ima pravo na samodređenje i treba imati svoju suverenu državu, ali ta država mora uključivati ustav, demokraciju te prava i slobode pojedinca. Giuseppe Mazzini (1805. – 1872.), začetnik liberalnoga nacionalizma, smatrao je da ne postoji nikakvo proturječe između pripadnosti naciji i pripadnosti čovječanstvu. Teza o pravu nacije na samodređenje naziva se Wilsonovom doktrinom,

prema američkom predsjedniku koji ju je izložio na mirovnoj konferenciji u Versaillesu nakon I. svjetskoga rata. Problem se pojavio kada je trebalo odrediti koliko velika mora biti zajednica da bi imala pravo na samoodređenje, a onda i na državu. Mazzini je imao viziju Europe s najviše jedanaest nacija i smatrao da, primjerice, Irski nije dovoljno velika da bi stvorila nacionalnu državu.

Drugi tip nacionalizma je *tradicionalistički konzervativni nacionalizam*, koji sadrži elemente kulturnoga nacionalizma. Taj je tip nacionalizma nastao kao reakcija na francusku revoluciju, pri čemu se nacija – posve suprotno idejama revolucije – shvaćala kao povijesni kontinuitet i jedinstvena subbina tradicionalne organske zajednice (*Gemeinschaft*), koja svoj izraz nalazi u pravnom, političkom i socijalnom životu. Konzervativci poput Burkea shvaćali su naciju kao uređenu hijerarhiju organske zajednice, a ne kao skup jednakopravnih građana. U Njemačkoj je taj tip nacionalizma imao romantičarski naglasak, pa se nacija izjednačavala s čistocom jezika, pućkom mitologijom i kulturom. Nacija je zasnovana ponajprije na zajedničkoj kulturi, s jedinstvenim duhom, voljom ili dušom, koji svoj izraz nalaze u jeziku, mitovima, zakonima, običajima i povijesti. U to doba (19. stoljeće) mnogi se autori bave otkrivanjem te nacionalne duše proučavajući jezik, folklor i narodnu umjetnost.

Treći tip, *integralni nacionalizam* – osobito u obliku talijanskoga fašizma i njemačkoga nacionalsocijalizma, te ustašta u Hrvatskoj (1941. – 1945.) – znači agresivnu, ksenofobičnu i iracionalnu koncepciju nacionalizma. Iako je glavna odrednica svih tipova nacionalizma pravo na samodređenje i težnja stvaranju nacionalne države, integralni nacionalizam u toj težnji pokazuje značajke koje ga razlikuju od liberalnoga nacionalizma: on je imperijalistički, neliberalno, iracionalno i militaristički usmjeren. Ukratko, integralni nacionalizam prepostavlja hijerarhiju među nacijama: podjelu na superiorne i inferiorne.

Britanski povjesničar Eric Hobsbawm razlikuje tri faze razvoja nacionalizma: prvu – od 1830. do 1880. g., u kojoj je dominirao liberalni nacionalizam; drugu – od 1880. do 1914. g., koja znači oštar zaokret prema konzervativnoj desnici; te treću – od 1918. do 1950. g., koja znači vrhunac nacionalizma. Većina analitičara smatrala je da nacionalizam u svijetu konačno slabi u razdoblju od 1950. do 1980. g., uz izuzetak antikolonijalnoga nacionalizma. Događaji devedesetih godina 20. stoljeća (u istočnoj i središnjoj Europi, ali ne samo tamo) pokazali su, međutim, da nije tako.

Ideologija i masovni mediji

Komunikacija se u suvremenim društvima sve više odvija masovnim medijima – televizijom, novinama, radijom, filmom. To su glavna sredstva putem kojih ljudi dobivaju informacije. Ako mediji ne objave vijest o nekom događaju, o tome nitko neće ništa znati. Mediji nas selektivno obavještavaju o događajima, ali također i oblikuju te događaje. Političari ili agencije za odnose s javnošću konstruiraju događaje tako da budu maksimalno pokriveni u medijima i stvore posve određenu sliku o protagonistima takva događaja. Tako danas često kažemo da je nešto "medijski događaj".

Razvoj medija, osobito elektronskih, otvorio je nove mogućnosti manipulacije i dominacije nad ljudima. Tehnološke inovacije omogućile su medijima da dosegnu sve veći broj ljudi. Masovni mediji tako su postali osnova za nastanak **masovne kulture** (usporedi 3. poglavlje), a neki su teoretičari govorili i o **masovnom društvu**. Teoretičari masovnoga društva imali su pred očima Mussolinija i Hitlera te njihovu vještu upotrebu medija (u to vrijeme radija) za mobilizaciju i kontrolu ljudi te za političku propagandu.

Marksistički nastrojeni teoretičari govorili su o **dominantnoj ideologiji** i upozoravali na velik utjecaj

Orson Welles režirao je i igrao glavne uloge u filmu *Citizen Kane* – jednom od najboljih filmova svih vremena, o usponu i padu novinskoga magnata koji svoje novine koristi za političku manipulaciju i stjecanje moći.

Ove dvije fotografije pokazuju kako je u doba komunizma tisak bio puko sredstvo manipulacije. Lijevu je sliku objavila češka novinska agencija u travnju 1969. godine. Ona pokazuje tadašnjega šefa Komunističke partije Čehoslovačke Alexandra Dubčeka, koji stoji pored tadašnjeg predsjednika Republike Ludvíka Svobode (sa šeširom u ruci). Druga fotografija objavljena je nešto kasnije u Sovjetskom Savezu, nakon sovjetske okupacije Čehoslovačke i rušenja Dubčeka s vlasti. Obratite pozornost na to kako su se zgrade "pomaknule" i kako je Dubček nestao, izuzev jedne njegove dobro učastene cipele.

medija u stvaranju i širenju te ideologije. Ideje i vjerovanja vladajuće klase dominiraju nad podčinjenim klasama u društvu. Te se ideje šire putem masovnih medija, crkava i obrazovnoga sustava i čine osnovu socijalizacije u obitelji. Kapitalistička klasa, dakle, ne dominira samo u ekonomskom pogledu, nego i u političkom i kulturnom pogledu. Dominantna ideologija legitimira interese vladajućih i onemogućuje nastanak alternativnih ideja i oblika svijesti. Potčinjeni tako prihvataju postojeći poredak i ne suprotstavljaju mu se. Za mnoge marksiste to je pokazatelj "lažne svijesti" – potčinjeni prihvataju ideje buržoazije umjesto ideje koje izražavaju njihove vlastite interese.

Talijanski marksist Antonio Gramsci (1891. – 1937.) izradio je te ideje na mnogo suptilniji način. Prema njegovom mišljenju, vladajući "blok" (to jest vladajuće grupe i klase u društvu) održava svoj položaj u društvu i nameće svoj autoritet uspostavom hegemonije. **Hegemonija** znači kulturnu, političku i ideološku dominaciju vladajuće klase koja uvjeravanjem potčinjenih

da prihvate njezine vrijednosti i vjerovanja postiže opće slaganje (konsenzus) u društvu. Potčinjene klase prihvataju etičko i političko vodstvo vladajućih kao opravdano. Vladajuće klase nude ideologiju koja nije izravan izraz njihovih ekonomskih interesa, nego se poziva na narodne interese. Ideologija je povezana sa svakodnevnim aktivnostima ljudi i pruža im obuhvatno shvaćanje svijeta i moralne norme ponašanja – ona je u biti, kaže Gramsci, narodna religija. U tom se smislu ideološkim mogu ocijeniti, primjerice, prikaz obrazovnoga sustava kao meritokratskoga sustava koji svima nudi jednakе šanse ili vrednovanje ljudi druge boje kože "prirodno" inferiornima i nesposobnima. Obični ljudi skloni su pod utjecajem medija prihvatići takve prikaze kao "normalne". Općenito, vrijednosti i stvari koji se nude putem medija u velikoj mjeri oblikuju zdravorazumno gledanje i mijenjanje širokih slojeva, a upravo je taj zdravi razum i svakodnevno razmišljanje ideološko. Tu se ostvaruje hegemonija, a ne u učenim raspravama o apstraktnim idejama.

Kritičari marksističkih teorija o ideologiji i medijima pitaju se u kojoj je mjeri dominantna ideologija uistinu dominantna. Ljudi ne prihvataju baš sve što im mediji nude, nego imaju vlastita vjerovanja utemeljena na posebnom iskustvu. Ta vjerovanja mogu poslužiti kao osnova za osporavanja dominantne ideologije, te za razotkrivanje medijske manipulacije. Kritičari

također dovode u sumnju zbiljsku važnost ideologije za održavanje kapitalističkoga poretku. Kapitalizam se kao poredak ne održava zahvaljujući ideologiji, nego "nijemoj ekonomskoj prinudi". Radnici prihvataju kapitalizam zato što nemaju drugog izbora, moraju raditi da bi preživjeli, a kapitalistička privreda daje im posao. Njihova vjerovanja imaju malo veze s tim.

Što je ideologija? Zastupate li vi neku ideologiju? Pojavljuje li se ideologija samo u politici, ili je prisutna u svim područjima života? Što je s televizijom, filmom, novinama, glazbom? Kako se, primjerice, očituje ideologija u arhitekturi? Što je to dominantna ideologija, a što hegemonija? Gramsci kaže da se ideologija očituje i u imenovanju ulica, škola i slično. Navedite primjere ulica u svojem gradu koje su nekada nosile drugo ime. Kada je došlo do promjene imena? Zašto? Pokušajte opisati današnju hrvatsku političku scenu s obzirom na četiri suvremene ideologije. Što mislite, koja danas dominira u Hrvatskoj? Zašto tako mislite? Odaberite nekoliko političkih stranaka u Hrvatskoj. Što mislite, pripada li ta stranka ljevici ili desnici? Jeste li vi skloniji ljevici ili desnici? Obrazložite.

Sažetak

- » Sustave vjerovanja možemo definirati kao skupove ideja, simbola i tvrdnji o nekom dijelu društvene stvarnosti. Pomoću sustava vjerovanja ljudi tumače, razumiju i daju smisao stvarnosti. Dvije vrste sustava vjerovanja imaju veliku važnost u društvenom životu: **religija i ideologija**.
- » **Religija** uključuje skup simbola koji izazivaju osjećaje obožavanja ili strahopštovanja, a povezani su s ritualima (obredima) ili ceremonijama (na primjer službom božjom) u kojima sudjeluje zajednica vjernika.
- » Emile Durkheim povezuje religiozna vjerovanja i ponašanja s razlikom između svetog i profanog. **Svetlo** može biti bilo što (predmet, mjesto, životinja, biće) što se smatra iznimnim, nesvakodnevnim, tajanstvenim, čak i opasnim, a izaziva osjećaj stra-
hopštovanja. Svetlo je, prema tome, na određen način izdvojeno i izuzeto iz rutine života. Nasuprotnu tomu, **profano** je povezano sa svakodnevnim, uobičajenim i poznatim. Razlika između svetog i profanoga, naglašava Durkheim, ne leži u osobinama samih stvari ili bića, nego u odnosu koji ljudi uspostavljaju prema tim stvarima ili bićima.
- » Raznovrsne religije možemo razvrstati u sljedeće tipove: **jednostavni supernaturalizam, animizam, teizam** (židovstvo, krštanstvo, islam, hinduizam) i **sistem apstraktnih idea** (budizam, konfucijanizam).
- » Sve religije prepostavljaju zajednicu vjernika, ali postoje različiti načini organizacije tih zajednica. U sociologiji se razlikuju četiri idealna tipa religijskih organizacija: **crkve, denominacije, sekte i kultovi**.
- » Raspravljati o **društvenim funkcijama religije** zapravo znači govoriti o njezinim društvenim posljedicama: odgovoriti na pitanje što religija čini u

društvu i za društvo. Unutarnja vrijednost koju religija, vjera ili pobožnost mogu imati za pojedinca, drugim riječima – njezine psihološke funkcije ne pripadaju području sociološkog izučavanja religije. Najvažnije društvene funkcije religije su **socijalna integracija, socijalna kontrola i ideoološke funkcije**.

- » Usprkos mnogim kritikama i osporavnjima, Weberova knjiga *Protestantska etika i duh kapitalizma* jedno je od najpoznatijih djela u sociologiji koje govori o doprinosu religije društvenoj promjeni. Protestantizam, a osobito kalvinizam kao njegova podvrsta, zahtijevao je od vjernika stavove i ponasanje koji su bili sukladni poduzetničkom kapitalističkom duhu. Karakteristika te protestantske etike jest **asketizam**: cijenjenje naporna rada, trezvenosti, štedljivosti i suzdržavanje od zemaljskih užitaka. Takva samodisciplina i odlaganje zadovoljstava osobine su koje potiču ljudi da uvećavaju kapital i ekonomski uspijevaju. Za **nastanak kapitalizma** bila je, prema tome, bitna određena vrsta **religijske etike**.
- » Religija danas ima manju ulogu u društvu nego je to bio slučaj u prošlosti. Moderna društva pretežno su **sekularna, odnosno svjetovna društva**. **Sekularizacija** (posvjetovljenje) je proces smanjivanja utjecaja religije u društvu. Postavke o sekularizaciji, međutim, odnose se poglavito na institucionalno shvaćanje religije, a malo govore o zbiljskoj religioznosti ljudi. Opadanje pohađanja vjerskih obreda, odnosno odvajanje vjernika od crkve može značiti da religija nastavlja bujati izvan struktura što su je uobičajeno obuhvaćale.
- » **Civilna religija** znači kvazireligioznu vezanost za simbole i institucije sekularnog društva. Pridjev "civilna" odnosi se na redoviti život građana države. To, dakle, nije religija organizirana u neku crkvu, nego skup vjerovanja, simbola i rituala koji se odnose na društveni poredak i proizvode društvenu solidarnost te mobiliziraju građane na postizanje zajedničkih (političkih) ciljeva. Državni i nacionalni, dakle – sekularni simboli doživljavaju se kao svetinja.
- » Od 60-tih godina prošloga stoljeća u zapadnom svijetu raste broj različitih vjerskih zajednica, sekt i religijskih pokreta, što se ponekad naziva **nova religioznost**. Sve te vrio različite pojave možemo – prema odnosu koji zagovaraju prema društvu u cjelini – razvrstati u tri tipa, tako da razlikujemo religije koje se **prilagodavaju svijetu**, one koje **odbacuju svijet** te one koje **prihvaćaju svijet**.
- » **Religijski fundamentalizam** možemo definirati kao konzervativno stajalište koje zagovara povratak temeljnim načelima religije i nastoji obnoviti izvornu vjeru. Fundamentalizam se javlja kao obrana tradicionalnih vjerovanja pred brzim društvenim promjenama. Suprotstavljajući se zalima sekularizacije, fundamentalisti nastoje obnoviti religijsku čistoću. Najpoznatiji su **kršćanski i islamski fundamentalizam**.
- » **Ideologija** je skup ideja i vjerovanja o svijetu, čovjeku i društvu, usmjerenih na održavanje ili na promjenu postojećega stanja u društvu. Ideologije sadrže kognitivne (konceptualne, deskriptivne i eksplanatorne) i normativne elemente. To znači da u kognitivnom pogledu imaju neke značajke koje ima i znanost: pojmove kojima sistematiziraju, opisuju i objašnjavaju društvene pojave. Istodobno, ideologije sadrže i normativne elemente koji ne pripadaju znanosti: prosudbe što je dobro odnosno loše u društvu, stavove o poželjnem smjeru razvoja društva te pozive i naputke za djelovanje.
- » Dva su različita shvaćanja ideologije: **neutralno i kritičko**. Kritičko shvaćanje govorit će o simbolima u službi moći, dok će neutralno shvaćanje naglašavati funkcije ideologije – simboličku orientaciju te jačanje solidarnosti grupe i identiteta.
- » Suvremena su društva vrlo složena i sastoje se od mnogo različitih skupina s različitim interesima. Općenito, ideologije možemo podijeliti u dvije skupine: **konzervativne i radikalne** (ili, desne i lijeve). Konzervativne ideologije zalažu se za očuvanje postojećega načina uređenja društvenih odnosa, pri čemu se pozivaju na prošlost, tradiciju, običaje, moral. Radikalne ideologije zalažu se za promjenu

uredenja društva pozivajući se na pravednost, jednakost i slično.

» U političkom životu suvremenih društava najčešće susrećemo četiri velike ideologije: ***liberalizam, konzervativizam, socijalizam i nacionalizam***.

» Razvoj medija, osobito elektronskih, otvorio je nove mogućnosti manipulacije i dominacije nad ljudima. Tehnološke inovacije omogućile su medijima da dosegnu sve veći broj ljudi. Masovni mediji tako su postali osnova za nastanak ***masovne kulture*** (usporedi 3. poglavlje), a neki su teoretičari govorili i o ***masovnom društvu***. Marksistički nastrojeni teoretičari govorili su o ***dominantnoj ideologiji***

i upozoravali na velik utjecaj medija u stvaranju i širenju te ideologije.

» Talijanski marksist Antonio Gramsci (1891. – 1937.) izrazio je te ideje na mnogo suptilniji način. Prema njegovom mišljenju, vladajući "blok" (to jest vladajuće grupe i klase u društvu) održava svoj položaj u društvu i nameće svoj autoritet uspostavom hegemonije. **Hegemonija** znači kulturnu, političku i ideološku dominaciju vladajuće klase, koja – uvjeravanjem potčinjenih da prihvate njezine vrijednosti i vjerovanja – postiže opće slaganje (konsenzus) u društvu. Potčinjene klase prihvataju kao opravdano etičko i političko vodstvo vladajućih.